מערות קבורה מן התקופה הרומית הקדומה – ראשית התקופה הביזנטית בבן שמן

אורן שמואלי, אלי ינאי, יפעת פלג ויוסי נגר

בעקבות עבודות להרחבת כביש 443 בין מחלף בן שמן לצומת גמזו נחשפו ארבע מערות קבורה על מדרון מתון במפנה הצפוני של גבעת קִרטון רך (נ״צ רי״ח 19414–34/65130–40, רי״י 14414–34/15130–40; איור 1: 1–4).[1] שלוש מן המערות (מס׳ 1–3) הן מערות כוכים מן הטיפוס האופייני לירושלים וליישובי הרי יהודה בתקופה הרומית הקדומה (המאות הא׳ לפסה״נ – הב׳ לסה״נ); בשתיים מהן נתגלו גלוסקמות. מערה מס׳ 4 היא מערת מקמרים המיוחסת לשלהי התקופה הרומית ולראשית התקופה הביזנטית (המאות הג׳–הד׳ לסה״נ).

באזור בן שמן נתגלו מערות קבורה נוספות מן התקופה הרומית. כ־100 מ׳ ממערב להן נחשפה מערה שהייתה בשימוש במאות הא׳–הב׳ לסה״נ (יקותיאלי ואחרים תשנ״ח; איור 1: A). במרחק של כ־250 מ׳ ממערב למערות נחשפו ארבעה קברים מן התקופה הרומית (פיילשטוקר תשס״ג; איור 1: B), ובמרחק של כ־400 מ׳ מצפון־מערב להן נחפרה מערת קבורה שזמנה שלהי ימי הבית השני (פורת תש״ן; איור 1: C). כ־800 מ׳ מצפון־מזרח למערות נחשפה מערת קברים שזמנה המאות הב׳–הג׳ לסה״נ (רייך תשמ״ב; איור 1: D). ממזרח למערות באזור בן שמן (המיקום המדויק אינו ידוע), חשפו אבי־יונה ושובה (תש״ב) קבר חצוב שזמנו המאות הב׳–הג׳ לסה״נ. ואכן, ממצאי סקר מפת לוד מלמדים על פריחה יישובית באזור זה בתקופה הרומית, אשר לה יוחסו למעלה מ־40 יישובים (גופנא ובית אריה תשנ״ז: 10–11, מפה 4). זלינגר (תש״ע: 166–168), שבחן את תפרוסת היישוב הכפרי בשפלת לוד בימי הבית השני, טוען כי גם תוצאות המרד הגדול לא השפיעו על תפרוסת יישובית זו. כ־150 מ׳ מצפון למערות נתגלה יישוב שזמנו המאה הב׳ לפסה״נ – המאה הב׳ לסה״נ (איור 1: E) וסביבו שישה ריכוזים של מערות, ש־15 מהן מערות קבורה (זלינגר 2005; תש״ע: 91, איור 4). דומה על כן, כי שלוש מערות הכוכים המתוארות להלן (מערות 1–3), וכן מערות הכוכים שנחשפו בסביבתן, השתייכו ליישוב זה. בתקופה הביזנטית הגיעה ההתיישבות באזור לוד לשיאה, ובתחומה תועדו כמאה אתרים (גופנא ובית אריה תשנ״ז: 11, מפה 5); מערת המקמרים (מערה 4) השתייכה, ללא ספק, לתושביו של אחד מיישובים אלה.

בכל ארבע המערות נמצאו עצמות אדם מעטות שמצב השתמרותן היה גרוע למדי. ממרביתן שרדו רק שברים אשר לא אפשרו לקבוע את גילם של הנקברים או את מינם. העצמות נבדקו בחופזה בתוך המערות, ומיד לאחר מכן נמסרו לידי נציג משרד הדתות לקבורה מחדש. קשה להעריך את מספר הנטמנים במערות כוכים שנמצאו בהן גלוסקמות, וכל אומדן חשוף לטעויות, משום שאפשר שלא כל עצמותיו של כל אחד מן הנפטרים נאספו לגלוסקמה. במקרים כאלה עלולים להיספר עצמותיהם של חלק מן הפרטים פעמיים: הן בכוך

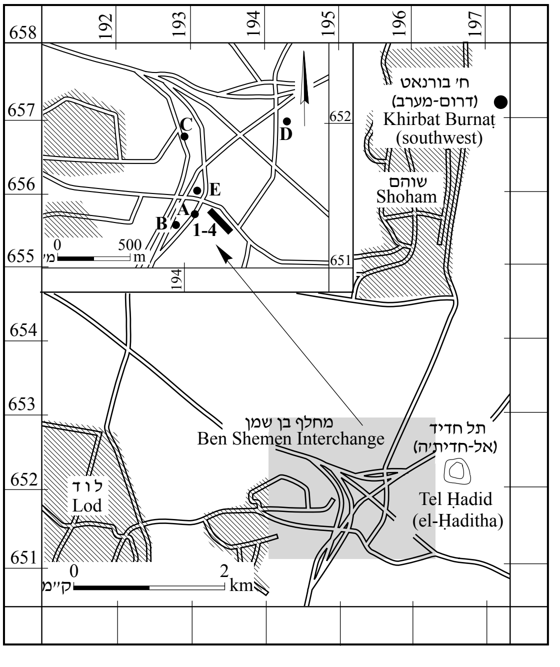

איור 1. מפת איתור הקברים ומיקום אתרים סמוכים.

הן בגלוסקמה. לפיכך, נקטה במערות אלו הערכה זהירה של המספר המינימלי של הנטמנים.

מערות כוכים

מערה 1 (תכנית 1)

במערה 1 חדר מרכזי ותשעה כוכי קבורה, שבשבעה מהם נמצאו גלוסקמות אבן; תקרת המערה קרסה קודם לחפירה בשל פגיעת כלי מכני. פתח המערה נקבע בצדה הצפוני־המזרחי. אף שחזית המערה לא נחפרה, נראה כי לפניה השתרעה חצר כניסה, בדומה למערות 2 ו־3 (להלן) ולמערות קבורה אחרות מימי הבית השני. הפתח נמצא חסום במפולת עפר שפונתה בחלקה; נמצאה בה אבן גיר יחידה (0.2 × 0.4 מ׳). הפתח עצמו לא נחפר בשל שיקולי בטיחות, אך מתוך המערה אפשר היה להבחין כי לפתח, אשר נחצב בגובה של כ־0.8 מ׳ מעל לרצפת המערה, מתאר רבוע (0.7 × 0.7 מ׳). קירות המערה

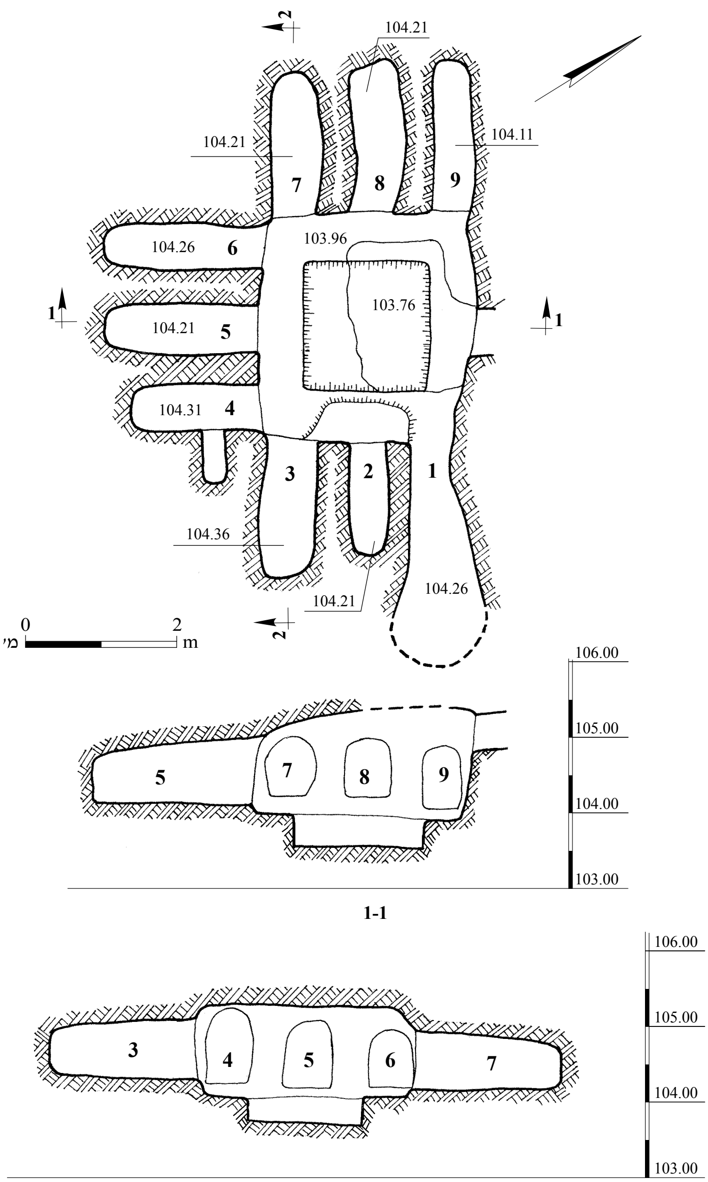

תכנית 1. מערה 1, תכנית וחתכים.

איור 2. מערה 1: בור עמידה וכוכים מס׳ 3–6, מבט לדרום־מערב.

נמצאו בלויים, ופיסות רבות מפני הסלע התפוררו ונשרו על רצפתה. לחדר הקבורה מתאר כמעט רבוע (2.6 × 3.0 מ׳, 1.8 מ׳ גובה), ובמרכזו נחצב בור עמידה רבוע (1.6 × 1.7 מ׳, 0.3 מ׳ עומק; איור 2). רצפת המערה בחזית כוך מס׳ 2 גבוהה בכ־0.3 מ׳ מעל מפלסה בשאר חלקי המערה. בשלוש מדופנות החדר נחצבו תשעה כוכי קבורה, שלושה בכל דופן. לכל הכוכים תקרה קמורה וגובהם כמעט זהה (0.8 מ׳ גובה), אך שטחם אינו אחיד (כוך מס׳ 1 — 1.2 × 3.0 מ׳; כוכים מס׳ 2–4 — 0.5–0.7 × 1.5–1.8 מ׳; כוכים מס׳ 5–9 — 0.5–0.7 × 2.0–2.1 מ׳). בכוכים מס׳ 2–9 נמצאו שרידי נקברים, ואילו בכוך מס׳ 1, שמתארו אינו סדור והוא ארוך מן האחרים, לא נמצאו עצמות. כוך זה, אשר לא נחפר לכל אורכו בשל שיקולי בטיחות, שימש אולי מעבר למערה אחרת.

במערה נמצאו שבע גלוסקמות, שבכולן נמצאו שרידי עצמות. בתוך כוך מס׳ 2, שפתחו נמצא חסום בערמה של אבני גוויל, נמצאה גלוסקמה ללא מכסה (מס׳ 1; איור 3); בתוך הגלוסקמה נמצאו שני תליונים, האחד מפיאנס והשני מזכוכית (ר׳ איור 12: 3, 4); שני חרוזים, האחד מזכוכית והשני מקרניאול (ר׳ איור 12: 5, 6); ושני שברי צדף שלא עובדו (לא צוירו). בתוך כוך מס׳ 3, שאף הוא נמצא חסום בערמת אבני גוויל, נמצאה סמוך לפתח גלוסקמה (מס׳ 2) ללא מכסה. בדופן של כוך מס׳ 4 נחצבה גומחה (0.5 מ׳ גובה) ובתוכה נמצאה גלוסקמה (מס׳ 3). בכוך מס׳ 7

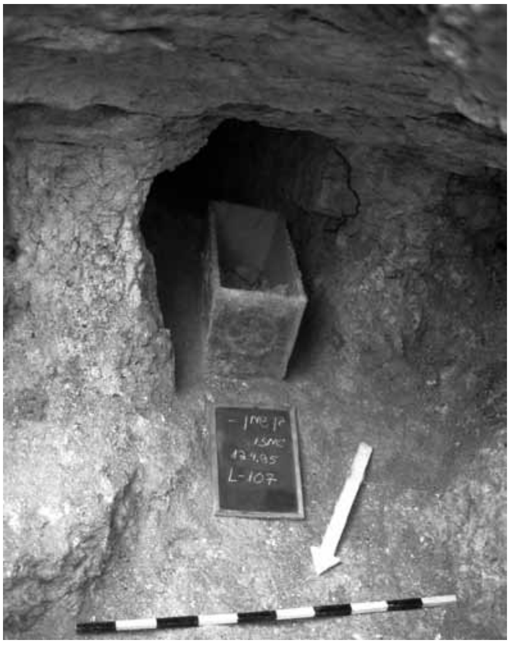

איור 3. מערה 1: גלוסקמה מס׳ 1 בתוך כוך מס׳ 2, מבט לדרום־מזרח.

נמצאה גלוסקמה (מס׳ 4; איור 4), ובכוך מס׳ 8 נמצאו שלוש גלוסקמות: שתיים (מס׳ 5, 6) נמצאו שבורות בחלקו הקדמי של הכוך, וגלוסקמה גדולה (מס׳ 7) — בחלקו האחורי. בגלוסקמה מס׳ 5 נמצא

איור 4. מערה 1: כוכים מס׳ 7–9, מבט לצפון־מערב.

בסיס של בקבוק זכוכית דמוי פמוט (ר׳ איור 12: 2). בבור העמידה נתגלו מכסה האבן של גלוסקמה מס׳ 2, נר חרס תמים (ר׳ איור 12: 1) ושברי עצמות.

העצמות שנתגלו בכוכים, בגלוסקמות ובבור העמידה כללו שברים של כיפת גולגולת, שיניים ועצמות פוסטקרניאליות; כולן נמצאו בתפזורת, ועל כן מנח הקבורה וההטמנה המקוריים של הנקברים אינו ברור. העצמות מייצגות 26 פרטים לכל הפחות: 18 בוגרים, מהם לפחות ארבע נשים וחמישה גברים, צעיר אחד מתחת לגיל 18 וכן שבעה ילדים ותינוקות (טבלה 1).

הגלוסקמות[2]

הגלוסקמות (טבלה 2: 1–7) עשויות כולן מאבן גיר, דופנותיהן טרפזיות מעט ובבסיסן גולפו ארבע רגליים קטנות. איכות הגילוף של הגלוסקמות אינה אחידה: בחלקן הוחלקו הדפנות למשעי, ובאחרות ניכרים סימני האזמל והדפנות נותרו מחוספסות. בכל המכסים שנמצאו במערה עוצבו ידיות משוקעות בפאות הקצרות. גלוסקמות מס׳ 1–6 מעוטרות בדופן ארוכה אחת (״החזית״) בחריטה ובחיפוי צבע, ובדופן הארוכה השנייה (״הגב״) — בצביעה בלבד; גלוסקמה מס׳ 7 מעוטרת בחריטה בכל ארבע דופנותיה. החיפוי, העשוי משכבת צבע אחת בגוני אדום וכתום, הונח קודם לחריטה. החריטה נעשתה באמצעות מחרטה ואזמל, וכן ביד חופשית; בגלוסקמה מס׳ 7 נעשה גם שימוש במקדחה. בעיצוב מעגלים נעזרו המעטרים במחוגה, ובעיצוב הקווים הישרים — בסרגל. השתמרות עיטורי הצבע בחלק מן הגלוסקמות גרועה ואי אפשר לשחזר בהן את דגם העיטור.

גלוסקמה מס׳ 1 (איור 5). על פני הגלוסקמה אפשר להבחין בסימנים שהותיר אזמל הסתת; עיטור בחריטה.

החזית מעוטרת בשתי מטופות התחומות במסגרת העשויה רצועה המלאה בדגם סכסך. בכל מטופה נתונה ורדה בת שישה עלי כותרת, התחומה במעגל העשוי בדומה למסגרת המטופות; בין קצותיהם של עלי הכותרת נמשך דגם סכסך. הטריגליף עשוי בדגם עץ תמר, שלו חמישה ענפים וחמישה שורשים מעוטרים בדגם סכסך; הגזע, העלה המרכזי והשורש המרכזי עשויים מרצועת המסגרת.

הדופן השמאלית שבורה בחלקה העליון. היא מעוטרת במסגרת העשויה רצועה ובה דגם סכסך. השטח הממוסגר נחלק לשלושה שדות באמצעות שתי רצועות אופקיות: העליונה מלאה בקווים אלכסוניים, שחלקם צולבים ויוצרים מעוינים, ואילו

טבלה 1. ממצא העצמות ממערה 1
Table 1. Skeletal Remains fom Cave 1

מוצא	תיאור הממצא	זיהוי
בור העמידה	מעט שברי עצמות ארוכות	פרט בוגר אחד לפחות
כוך 2	שברי עצמות פוסטקרניאליות ושיניים	שלושה פרטים לפחות, שגילם 18–25, 25–35 ו־30–40 שנים; שני ילדים, שגילם 3–4 שנים ו־0–0.5 שנה
כוך 2, גלוסקמה מס׳ 1		נקבה שגילה >30 שנה; זכר בוגר. ייתכן שעצמות של פרטים אלה מיוצגות גם בתפזורת העצמות בכוך
כוך 3		פרט שגילו 20–30 שנה
כוך 3, גלוסקמה מס׳ 2		ילד
כוך 4	פירורי עצמות פוסטקרניאליות	פרט בוגר, שעצמותיו שייכות כנראה לפרט מגלוסקמה 3; ילד
כוך 4, גלוסקמה מס׳ 3	שברי עצמות ארוכות ולסת תחתונה	זכר שגילו 40–60 שנה
כוך 5	שברים של כיפת גולגולת ועצמות ארוכות	שלושה פרטים לפחות: בוגר; פרט שגילו 14–18 שנים; תינוק שגילו 2> שנים
כוך 6	לסת תחתונה כמעט שלמה	זכר שגילו 35–45 שנים
כוך 7, גלוסקמה מס׳ 4	מעט עצמות פוסטקרניאליות	ילד שגילו 1–5 שנים
כוך 8, גלוסקמה מס׳ 5		פרט שגילו 20–30 שנה (נקבה?)
כוך 8, גלוסקמה מס׳ 6	מעט פירורי עצמות	פרט בוגר
כוך 8, גלוסקמה מס׳ 7	בעיקר עצמות ירך ושיניים	חמישה פרטים בוגרים לפחות, שמתוכם זוהו שני זכרים ושלוש נקבות; ילד שגילו 3–4 שנים
כוך 9		פרט בוגר אחד לפחות

טבלה 2. הגלוסקמות ממערות 1 (1–7) ו־3 (8, 9)
Table 2. Ossuaries from Caves 1 (1–7) and 3 (8, 9)

מס׳ No.	מוצא Origin	מס׳ ר״ע IAA No.	אורך (מ׳) Length (m)	רוחב (מ׳) Width (cm)	גובה (מ׳) Height (m)	מכסה Lid	גובה המכסה (ס״מ) Lid Height (cm)	איור Fig.
1	מערה 1, כוך 2	96-2831	0.60	0.25	0.31	-		5
2	מערה 1, כוך 3	96-2826	0.66	0.27	0.33	קמור	7	6
3	מערה 1, גומחה בכוך 4	96-2828	0.60	0.25	0.31	קמור, שבור	4	7
4	מערה 1, כוך 7	96-2829	0.68	0.26	0.30	קמור, שבור	5	8
5	מערה 1, כוך 8	96-2833	0.60	0.24	0.30	קמור, שבור	5	9
6	מערה 1, כוך 8	96-2827	0.63	0.24	0.35	גמלוני	5	10
7	מערה 1, כוך 8	96-2825	0.94	0.37	0.42	קמור, הותאם לגלוסקמה באמצעות מגרעת פנימית	8	11
8	מערה 3, כוך 2	96-2830	0.59	0.21	0.27	קמור	5	16
9	מערה 3, כוך 9	96-2832	0.62	0.26	0.30	גמלוני, שבור	5	17

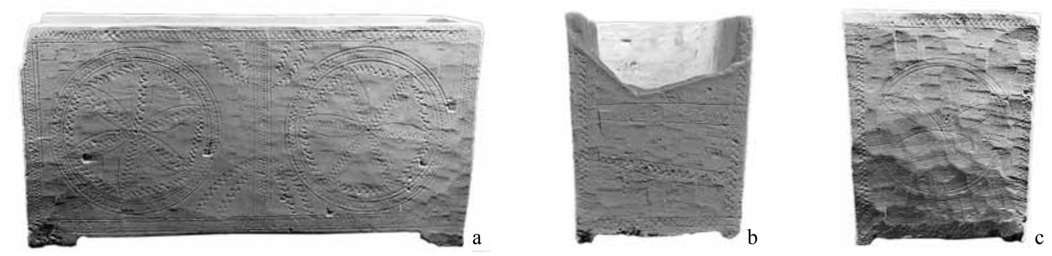

0 10

איור 5. גלוסקמה מס׳ 1: (a) חזית; (b) דופן שמאל; (c) דופן ימין.

התחתונה — בדגם סכסך. הדופן הימנית מעוטרת במסגרת העשויה רצועה בדגם סכסך. במרכז הדופן — ורדה בת שישה עלי כותרת, הנתונה בתוך מעגל כפול.

עיטור בדגם עץ תמר, אך ללא קווים מקבילים התוחמים את רצועת הסכסך בגזע, מופיע על גלוסקמות מרמת רחל ומיריחו (Rahmani 1994: Cat. Nos. 188, 792), וכן על גלוסקמה מחפירתו של פורת בבן שמן (פורת תש״ן: איור 4:א; Rahmani 1994: Cat. No. 609) ועל שתי גלוסקמות משוהם (מזרח; טורגה ובדחי תשס״ה: איורים 4:1; 5:6).

גלוסקמה מס׳ 2 (איור 6). פני הגלוסקמה והמכסה הוחלקו; חיפוי אדום על פני כל הגלוסקמה; עיטור בחריטה ובצבע.

החזית תחומה במסגרת של שתי רצועות ובהן דגמי סכסך, והיא נחלקת לשלוש מטופות, שבכל אחת נתונה ורדה. לשתי החיצוניות שישה עלי כותרת, והן מוקפות במעגל בדגם סכסך; למרכזית 12 עלי כותרת, והיא מוקפת בשני מעגלים, שהחיצוני שבהם עשוי רצועה ובה דגם סכסך. בין המטופות מפרידים שני טריגליפים דמויי עץ תמר, העשויים מרצועות בדגם סכסך: ענפי העץ ושורשיו מעוצבים מרצועות היוצרות חצאי מעגלים, ואילו גזע העץ — מרצועה אנכית. הגב מעוטר בפסי צבע היוצרים שני ריבועים, שבתוך כל אחד מהם ארבעה קווים מצטלבים.

שתי הדפנות מעוטרות בדגם דומה: מסגרת העשויה רצועה בדגם סכסך, שבתוכה נתונה ורדה בת שישה עלים, התחומה במעגל העשוי רצועה בדגם סכסך. המכסה מעוטר בפסי צבע שהשתמרו בחלקם. פסי הצבע יוצרים מסגרת, קו לאורך שדרת המכסה וקווים מצטלבים.

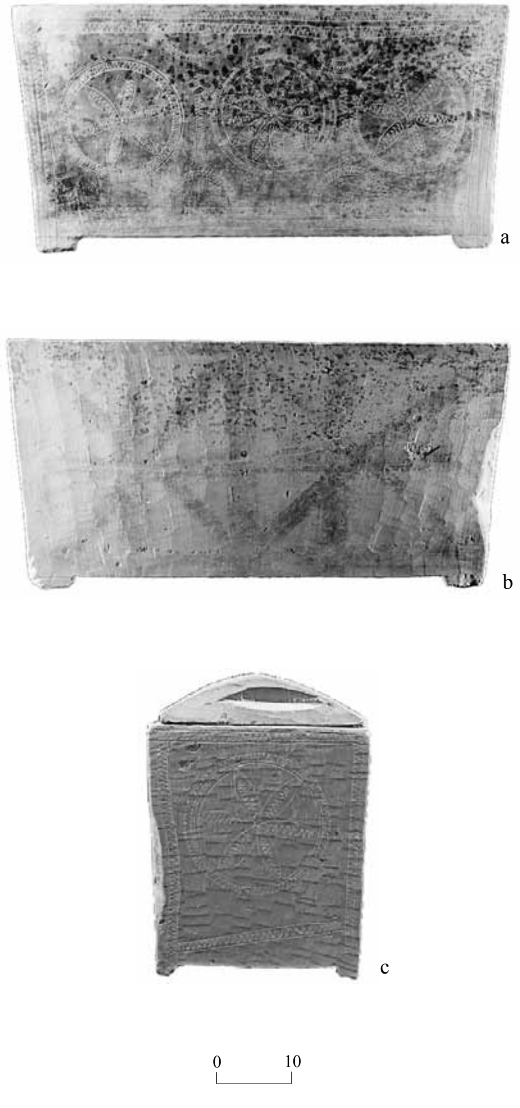

0 10

איור 6. גלוסקמה מס׳ 2: (a) חזית; (b) גב; (c) דופן שמאל.

איור 7. גלוסקמה מס׳ 3: (a) חזית; (b) גב; (c) דופן ימין.

גלוסקמה מעוטרת בעיטור כמעט זהה נחשפה במערת קבורה בהר הצופים בירושלים (Rahmani 1994: Cat. No. 450).

גלוסקמה מס׳ 3 (איור 7). פני הגלוסקמה והמכסה הוחלקו היטב; חיפוי אדום על החזית ועל הדופן הימנית; עיטור בחריטה ובצבע.

החזית מעוטרת בשתי מטופות. הרצועות התוחמות עוצבו בדגם דמוי סכסך, העשוי שתי שורות מקבילות של חריצים קטנים (1 ס״מ אורך). בכל מטופה נתונה ורדה בת שישה עלי כותרת צרים, התחומה בשני מעגלים: רצועה דקה וחלקה ורצועה מלאה בחריצים. הגב מעוטר בפסי צבע אלכסוניים מצטלבים, הנתונים במסגרת מלבנית.

בדופן השמאלית אי אפשר להבחין בעיטור, אך ייתכן שעוטרה בצבע שלא שרד. על הדופן הימנית מופיעה מסגרת העשויה רצועת חריצים ובתוכה ורדה הדומה לוורדה הימנית שעל חזית הגלוסקמה.

עיטור דומה לחזית ולדופן הימנית מופיע על גלוסקמה מיריחו (Rahmani 1994: Cat. No. 797).

גלוסקמה מס׳ 4 (איור 8). על פני הגלוסקמה והמכסה אפשר להבחין בסימנים שהותיר אזמל הסתת; חיפוי אדום כהה על החזית; עיטור בחריטה ובצבע.

החזית מעוטרת באפריז צר ובשלוש מטופות הממוסגרות ברצועה ובה דגם סכסך. הטריגליף המרכזי מעוטר בשתי רצועות מצטלבות ובהן דגמי סכסך, המציינות, לדעת רחמני, שער כניסה פשוט לקבר (Rahmani 1994:30–31). האפריז מעוטר בשישה חצאי מעגלים, ובכל אחד דגם סכסך לאורך קו המתאר. הגב מעוטר בפסי צבע שהשתמרו חלקית: שתי מטופות תחומות במסגרת, ובתוכן שני קווים מצטלבים.

הדפנות הצרות מעוטרות בעיטור צבע דומה: מסגרת ובתוכה ארבעה קווים מצטלבים. המכסה מעוטר בפסי צבע: מסגרת, קו לאורך שדרת המכסה וביניהם קווים מצטלבים.

גלוסקמה דומה מאוד, אך ללא האפריז בחזית, נמצאה בחפירתו של פורת בבן שמן (פורת תש״ן: איור 4:ב; Rahmani 1994: Cat. No. 608). אפריז דומה נמצא על שתי גלוסקמות שמקורן אינו ידוע (Rahmani 1994: Cat. Nos. 837, 843).

גלוסקמה מס׳ 5 (איור 9). פני החזית הוחלקו, אך הגב, הדפנות והמכסה סותתו בגסות; חיפוי אדום–כתום על החזית; עיטור בחריטה ובצבע.

החזית מעוטרת במסגרת של ארבעה קווים מקבילים, ובתוכה, ללא חלוקה למטופות, עוצבו שני עיגולים גדולים שביניהם עיגול קטן. בכל עיגול שלושה מעגלים חד־מרכזיים, ובתוכם ורדה בת שישה עלי כותרת. השטח שבין המסגרת למעגל המרכזי מלא בחצאי מעגלים חד־מרכזיים, ואילו הפינות מעוטרות ברבעי מעגלים דומים. הגב מעוטר בפסי צבע שהשתמרו חלקית: מסגרת ובתוכה ארבעה קווים אלכסוניים מצטלבים.

הדופן השמאלית מעוטרת בצבע שהשתמר חלקית: מסגרת ובתוכה שישה קווים מצטלבים.

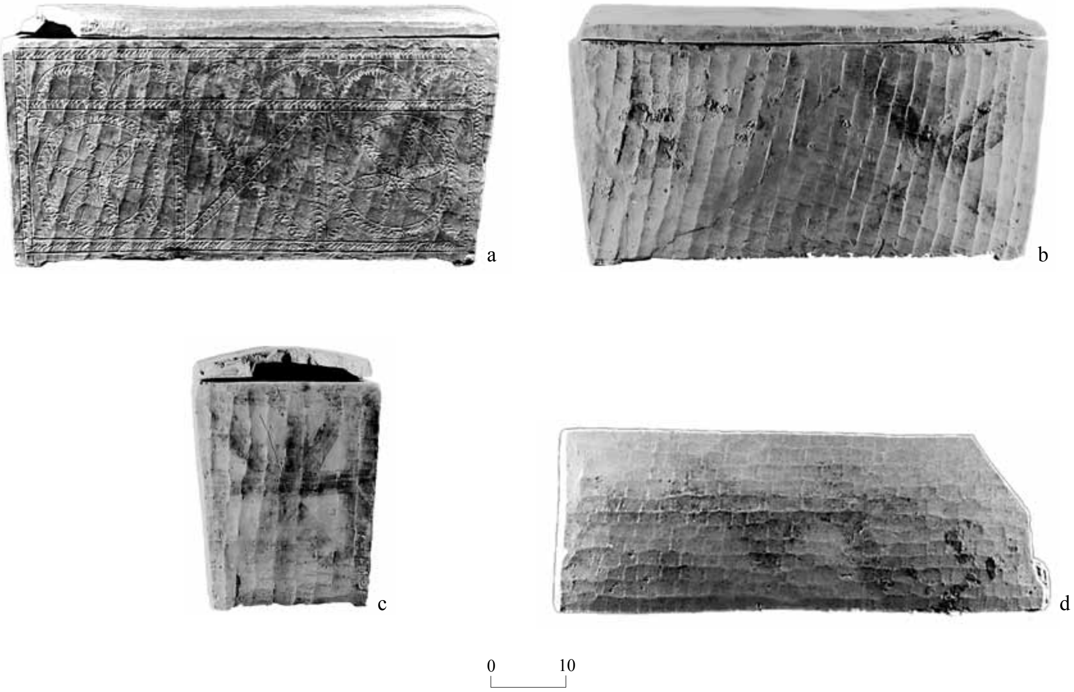

איור 8. גלוסקמה מס׳ 4: (a) חזית; (b) גב; (c) דופן שמאל; (d) מכסה.

על הדופן הימנית לא השתמר עיטור. המכסה מעוטר בפסי צבע: מסגרת מלבנית ובתוכה פסים אלכסוניים מצטלבים.

עיטורים הדומים לעיטורי החריטה על החזית נמצאו על גלוסקמות מיריחו ומנווה יעקב שבצפון ירושלים (Rahmani 1994: Cat. Nos. 443, 763, 766). עיטור הצביעה דומה לעיטור המופיע על שתיים מן הגלוסקמות שמצא פורת בבן שמן (פורת תש״ן: איור 4:ב, ג; Rahmani 1994: Cat. Nos. 608, 610).

גלוסקמה מס׳ 6 (איור 10). על פני הגלוסקמה והמכסה אפשר להבחין בסימנים שהותיר אזמל הסתת; חיפוי אדום כהה על החזית; עיטור בחריטה ובצבע.

החזית ממוסגרת ברצועה ובה דגם סכסך, ונחלקת לשלוש מטופות באמצעות רצועות דומות. כל אחת מן המטופות החיצוניות מעוטרת בוורדה בת שישה עלי כותרת, התחומה במעגל העשוי רצועה ובה דגם סכסך; מן המעגלים נמשכים קווים בדגם סכסך אל

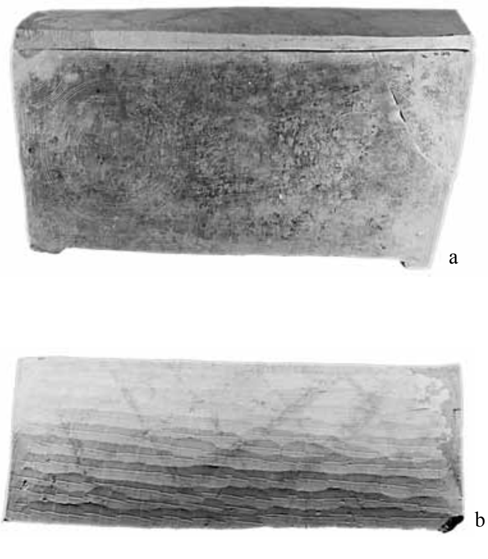

איור 9. גלוסקמה מס׳ 5: (a) חזית; (b) מכסה.

איור 10. גלוסקמה מס׳ 6: (a) חזית; (b) מכסה.

עבר המסגרת. המטופה המרכזית מעוטרת בדגם עץ תמר, שעשרת ענפיו מעוצבים מקווים אלכסוניים בדגם סכסך. הגב מעוטר בצבע שהשתמר חלקית: אפשר להבחין בשני ריבועים שבתוכם ארבעה קווים מצטלבים.

הדפנות הצרות מעוטרות בצבע אדום. על הדופן השמאלית אפשר להבחין בארבעה קווים מצטלבים, הנתונים במסגרת. השתמרותו החלקית של הצבע על הדופן הימנית אינה מאפשרת לזהות את הדגם. המכסה מעוטר בפסי צבע: מסגרת של קו לאורך שדרת המכסה, ושישה קווים מצטלבים.

לעיטור חזית הגלוסקמה לא נמצאה הקבלה זהה. עיטור הצבע על הגב דומה לעיטור על גלוסקמה מבן שמן (פורת תש״ן: איור 4: ב; Rahmani 1994: Cat. No. 608); עיטור הצבע על המכסה דומה לזה של גלוסקמה מהר הצופים בירושלים (Rahmani 1994: Cat. No. 450).

גלוסקמה מס׳ 7 (איור 11). פני הגלוסקמה והמכסה הוחלקו היטב; חיפוי אדום בהיר על כל חלקיה; עיצוב קפדני של הגלוסקמה ועיטוריה.

החזית מוקפת במסגרת העשויה רצועה מלאה בקווים בדגם סכסך ובתוכה שלוש מטופות, שבכל אחת מתוארת חזית שער. חזיתות השערים מתוארות כריבועים, שמעל כל אחד מהם שני חצאי מעגלים המעוצבים מרצועות ובהן קווים בדגם סכסך. הריבועים נחלקים באמצעות רצועות סכסך לארבעה ריבועים שווים; בשני השערים הימניים ישנה חלוקה משנית ל־16 ריבועים, ואילו בשער השמאלי רק שני הריבועים התחתונים נחלקים בחלוקה משנית. בריבועים נתונות דִסקות (discs), שעוצבו בשלושה גדלים ובמרכזן שקע שנעשה בקידוח (ר׳ Rahmani 1994:38–39, Figs. 68–71). דסקות דומות מעטרות את חלקו העליון של השער וכן את השטח הנותר בתוך כל מטופה. הטריגליפים דמויי עץ תמר, ועשויים מרצועות בדגם סכסך: ענפי העץ מעוצבים מרצועות היוצרות חצאי מעגלים, ואילו גזע העץ מעוצב מרצועה אנכית. הגב תחום במסגרת העשויה רצועה ובה דגם סכסך. ארבע פינות המסגרת עוטרו ברבעי מעגלים העשויים בדגם סכסך שבתוכם נתונות דסקות. המסגרת נחלקת לשלוש מטופות באמצעות דגמים של שני עצי תמר שענפיהם ושורשיהם מעוצבים מחצאי מעגלים חד־מרכזיים העשויים בדגם סכסך, וגזעיהם — מרצועה מלאה בדגם סכסך. גבולותיה של כל מטופה עוטרו בדגם סכסך. בתוך כל מטופה נתונה ורדה בת שישה עלי כותרת המעוטרים בדגם סכסך. הוורדות תחומות במעגלים העשויים רצועות ובהן קווים בדגם סכסך. במרכז כל ורדה עוצבה דסקה, ודסקות מפרידות בין עלי הכותרת. סביב כל ורדה נקבעו שש דסקות בשני גדלים.

הדופן השמאלית תחומה במסגרת העשויה רצועה ובה דגם סכסך, שפינותיה עוטרו ברבעי מעגלים חד־מרכזיים; בתוך כל אחד מהם נתונה דסקה. בדומה למטופות שעל גב הגלוסקמה, גבולותיה הפנימיים של המסגרת עוטרו בדגם סכסך. במרכז נתונה ורדה התחומה במעגל. לוורדה שישה עלי כותרת המלאים בשלושה קווים בדגם סכסך. במרכז הוורדה ובין עלי הכותרת נקבעו דסקות. סביב הוורדה נקבעו שמונה דסקות, שתיים בכל פאה. הדופן הימנית מעוטרת בדומה לדופן השמאלית, אולם עלי הוורדה מולאו בשני קווים בדגם סכסך. רבעי המעגלים שבדפנות עוטרו בחלקם הפנימי בפס נוסף של דגם סכסך.

שולי המכסה תחומים במסגרת העשויה רצועה מלאה בדגם סכסך, ורצועה דומה נמשכת לאורך שדרתו. שלושה עיגולים שלמים, המעוטרים בקווים בדגם סכסך, נחצים ברצועת השדרה. בתוך כל מעגל נתונות שתי דסקות, אחת בכל מחצית עיגול. לאורך המסגרת נחרטו עשרה חצאי עיגולים

איור 11. גלוסקמה מס׳ 7: (a) חזית; (b) גב; (c) דופן שמאל; (d) דופן ימין; (e) מכסה.

דומים. הדופן השמאלית של המכסה והמגרעת שעוצבה בה כידית עוטרו במסגרת בדגם סכסך. שתי דסקות — האחת בחלקו הפנימי של המכסה, והשנייה בחלקה הפנימי של הדופן הימנית — סימנו את כיוון הנחתו של המכסה על הגלוסקמה.

עיטור על כל ארבע דופנות הגלוסקמה וכן על המכסה הוא תופעה נדירה למדי. שלוש גלוסקמות מעין אלו מוכרות מירושלים, וגלוסקמה רביעית — מהרי חברון (Rahmani 1994:25, Cat. Nos. 635, 695, 730, 733). דגמי שערים, שאותם מציע רחמני לפרש כשער מקומר הניצב בכניסה לחצר מערת הקבורה, מופיעים על גלוסקמות מירושלים, אם כי עיצובם שונה (Rahmani 1994:30, 45–48). עיצוב דומה של עץ התמר מופיע על גלוסקמות שנמצאו בנווה יעקב ובהר הצופים שבירושלים, וכן על גלוסקמה שמקורה אינו ידוע (Rahmani 1994: Cat. Nos. 443, 573, 849). דגם הדסקות נפוץ, ומופיע על גלוסקמות מירושלים, למשל מנחל קדרון, מרוממה ומגבעת המבתר (Rahmani 1994: Cat. Nos. 108, 176, 220), לצד גלוסקמות מאמאוס ומבית ג׳אלה (Rahmani 1994: Cat. Nos. 92, 120). דוגמות למכסים שעליהם חרותות רצועות המעוצבות מחצאי מעגלים נמצאו בירושלים (Rahmani 1994: Cat. Nos. 222, 729). סימן המציין את כיוון הנחת המכסה מוכר בגלוסקמות רבות, ובהן גם על גלוסקמות מירושלים, אם כי לא בצורת דסקה (Rahmani 1994:19, Cat. Nos. 322, 326, 840).

ממצא קטן

נר (איור 12: 1).— הנר עגול, מעוטר בדפוס, ולו בסיס דיסקוס. העין קטנה והחרטום קצר ועגול. על הכתף הוטבע זוג תבליטים שבכל אחד מתואר גרזן כפול. החיבור בין הכתף לחרטום מעוטר בשני תבליטים לוליינים. נרות מטיפוס זה נחשפו בגבעת רם, ותוארכו שם למאה הב׳ לסה״נ (הרשקוביץ תשמ״ז: איור 11: 5).

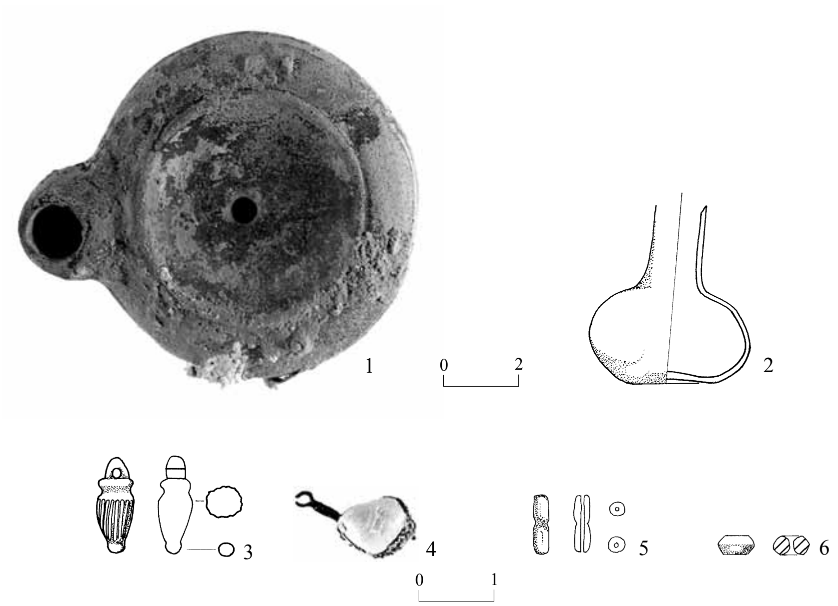

איור 12. הממצא ממערה 1.

מס׳	הכלי/החפץ	מוצא	סל	מס׳ ר״ע	תיאור
1	נר	בור עמידה	1000	99-2760	טין חום־אדמדם
2	בקבוק דמוי פמוט	גלוסקמה מס׳ 5	1004/1	-	זכוכית
3	תליון	גלוסקמה מס׳ 1	1007/3	99-2762	פיאנס
4	תליון	גלוסקמה מס׳ 1	1007/6	99-2764	זכוכית ומתכת
5	חרוז	גלוסקמה מס׳ 1	1007/6	99-2765	זכוכית
6	חרוז	גלוסקמה מס׳ 1	1007/31	99-2763	קרניאול

בקבוק זכוכית דמוי פמוט (איור 12:2).— הבקבוק עשוי מזכוכית בגוון ירקרק בהיר, הבליה גירנית. הגוף כדורי ופחוס, לא־רגולרי, הצוואר צר, שבור. הבסיס שטוח, לא־רגולרי (2.5 ס״מ קוטר). הבקבוק שייך לטיפוס מס׳ 1 על פי החלוקה של בר״ג, ומתוארך למן המחצית הראשונה של המאה הא׳ עד המחצית הראשונה של המאה הב׳ לסה״נ (בר״ג תש״ל:212). בקבוק מטיפוס זה נחשף בקבר שבחצר המאוזוליאום למרגלות תל ראש העין (אפק), ותוארך שם לשלהי המאה הא׳ – ראשית המאה הב׳ לסה״נ (איתן תשכ״ט:62, איור 12:12).

תליונים (איור 12:3, 4).— תליון מס׳ 3 עשוי פיאנס בגוון תכלת, ומכוסה בליה גירנית ירקרקה. לתליון צורת אמפוריסקוס בעל צלעות אנכיות; בחלקו העליון הותקנה לולאה לתלייה. תליונים מסוג זה נדירים בארץ. הקבלות מוכרות מקברים בדורא ארופוס, והן מתוארכות לאמצע המאה הא׳ לפסה״נ (למשל, קברים XIV, XV, XXVII; Toll 1946: Pls. XLII–L). תליון מס׳ 4 עשוי זכוכית שעברה בליה. בקצה התליון נותר חוט מתכת מסתלסל, המסתיים בלולאה.

חרוזים (איור 12:5, 6).— חרוז מס׳ 5 נמצא לצד תליון מס׳ 4. זהו חרוז מזכוכית־זהב, שגונו צהבהב. הוא עשוי משני חרוזים צמודים שהוכנו במשיכה מצינור זכוכית שנחתך בקצהו. כל חרוז עשוי שתי שכבות של זכוכית חסרת צבע, שביניהן הונח עלה זהב או פוזרה אבקת זהב (לדיון נרחב בטכניקת הייצור של חרוזי זכוכית־זהב ובתפוצתם, ר׳ Spaer 2001:130–132, Fig. 58). חרוזי זכוכית־זהב, שרובם הוכנו בדומה לחרוז מס׳ 5, נמצאו במכלולי קבורה רבים בארץ, ובמקרים רבים נמצאו חרוזים מחוברים זה לזה, כמו למשל בקבר משלהי ימי הבית השני שנחשף במערב ירושלים (Baramki 1935: Pl. LXXX:5). חרוז מס׳ 6 עשוי אבן קרניאול. זהו חרוז דו־קוני פחוס ובו חור אנכי מפולש. מקבילות לו נמצאו בקבר 103 בגזר לצד נרות ׳הרודיאניים׳ (Macalister 1912: Pl. XCVII, Fig. U).

מערה 2 (תכנית 2)

מערה 2 מרוחקת 5 מ׳ ממזרח למערה 1. יש לה חצר כניסה וחדר מרכזי, שממנו נפתחים שני כוכים. בחזית פתח המערה, שהותקן בדופנה המערבית, השתרעה חצר הכניסה, שממנה השתמרה רק פינה אחת מדרום לפתח. מפתח המערה השתמרה רק המזוזה הדרומית. לחדר הקבורה מתאר כמעט רבוע (2.5 × 2.9 מ׳, 2.2 מ׳ גובה), ובמרכזו נחצב בור עמידה שמתארו אינו סדור (כ־1.5 × 1.8 מ׳, 0.5 מ׳ עומק; איור 13). קירות המערה נמצאו בלויים, ופיסות רבות מפני הסלע התפוררו ונשרו על רצפתה. שני כוכי קבורה שתקרתם קמורה (0.8 מ׳ גובה) נחצבו בדפנות הצפונית (0.5 × 2.0 מ׳) והמזרחית (0.8 × 2.0 מ׳). הכוכים נמצאו חסומים בערמה של אבני גוויל; לא נתגלה בהם כל ממצא.

מספר קטן של שברי עצמות נמצא בחצר הכניסה ובבור העמידה. העצמות מחצר הכניסה מייצגות פרט בוגר אחד לפחות; אי אפשר לקבוע את גילו או את מינו. העצמות מבור העמידה מייצגות שני פרטים בוגרים לפחות. לשבר אחד של עצם טמפורלית מכיפת הגולגולת מורפולוגיה האופיינית

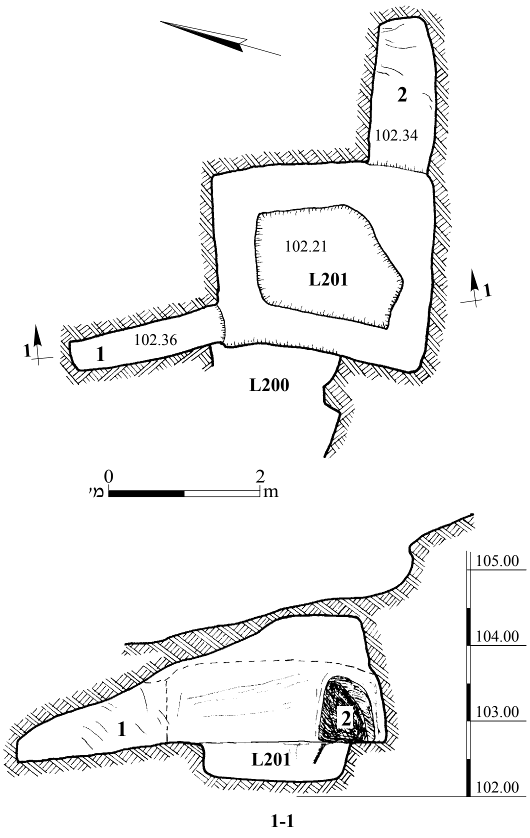

תכנית 2. מערה 2, תכנית וחתך.

איור 13. מערה 2: החדר המרכזי, מבט למזרח.

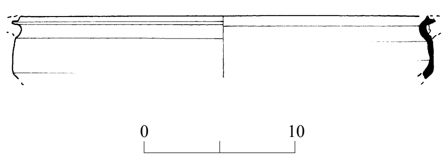

איור 14. סיר בישול ממערה 2 (סל 1260/3).

לפרט ממין זכר; אי אפשר להעריך את המין של הפרט השני.

בחצר נמצא סיר בישול פתוח (איור 14) מטין חום שלו שפה משולשת, דופן מזווה וידיות. סיר מטיפוס זה נמצא בהרודיון, במבנה המתוארך לשנים 48–70 לסה״נ (Bar-Nathan 1981: Pl. 5.1–8).

מערה 3 (תכנית 3)

מערה 3 נחשפה כ־30 מ׳ ממזרח למערה 2. יש לה חצר שבמרכזה מבוא שקוע, וחדר מרכזי שאליו נפתחים 11 כוכים וגומחה. לחצר, החצובה בסלע ומשתרעת מצפון־מזרח למערה, מתאר מלבני (2.7 × 2.8, 1.5 מ׳ עומק); במרכזה נחצב מבוא (0.5 מ׳ עומק) אשר הוביל לפתח המערה (איור 15). סמוך לפתח נחשפה, שלא באתרה, אבן מרובעת, ששימשה כנראה לסגירת פתח המערה. הפתח (0.5 × 0.6 מ׳) עוצב בסיתות; מגרעת רדודה, שנועדה לעיגון אבן הסגירה, הושארה בשוליו. מדרגה (0.4 × 1.3 מ׳, 0.2 מ׳ גובה) הוליכה מן הפתח אל תוך החדר (1.8 מ׳ גובה); בקרקעיתו נחצב בור עמידה מלבני (1.3 × 2.0 מ׳, 0.4 מ׳ עומק). איכות החציבה של דופנות המערה ירודה ואפשר להבחין בסימנים שהותירו כלי העבודה. לאורך הדפנות נחצבו 11 כוכי קבורה שתקרתם קמורה (כוכים מס׳ 1–8, 10, 11 — 0.5–0.6 × 1.0–2.0 מ׳, 0.8–0.9 מ׳ גובה; כוך מס׳ 9 — 0.8 × 2.3 מ׳, 0.9 מ׳ גובה) וגומחה קטנה (מס׳ 12; 0.4 × 0.7 מ׳, 0.5 מ׳ גובה). חפצים נתגלו רק בארבעה מן הכוכים: בכוך מס׳ 1, שנמצא חתום בערמת אבני גוויל, נתגלו נר חרס (ר׳ איור 18:2) ובקבוק זכוכית תמים דמוי פמוט (ר׳ איור 18:3); בכוך מס׳ 2 נמצאה גלוסקמה (מס׳ 8); בכוך מס׳ 9 נמצא סיר בישול (ר׳ איור 18:1); ובכוך מס׳ 11 נחשפה גלוסקמה שדופנה השמאלית והמכסה שלה נמצאו שבורים (מס׳ 9).

ממצא העצמות כלל שברים של כיפת גולגולת, שיניים ועצמות פוסטקרניאליות שנמצאו פזורות במערה, ועל כן מנח הקבורה וההטמנה המקוריים של הנקברים אינו ברור. העצמות ממערה זו מייצגות לפחות 23 פרטים, ובהם 18 בוגרים, מהם

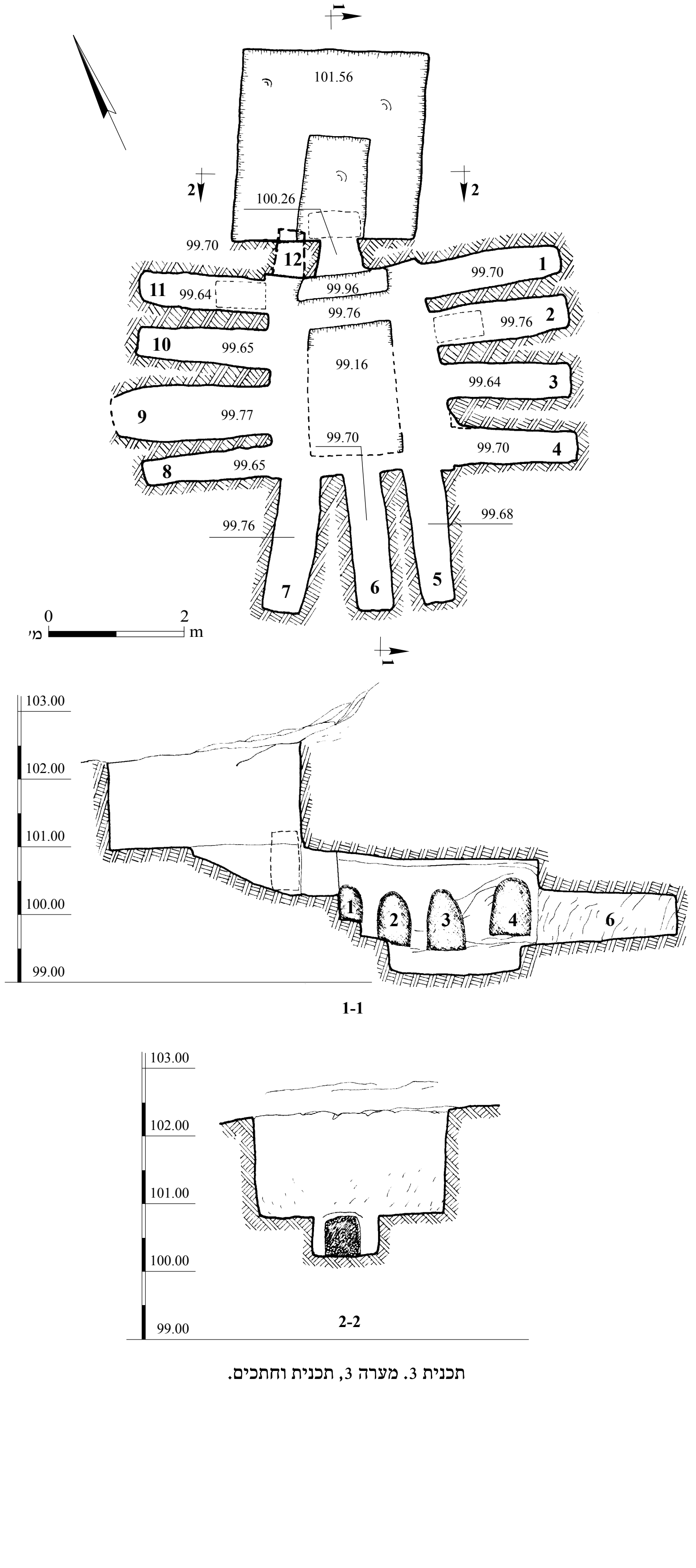

תכנית 3. מערה 3, תכנית וחתכים.

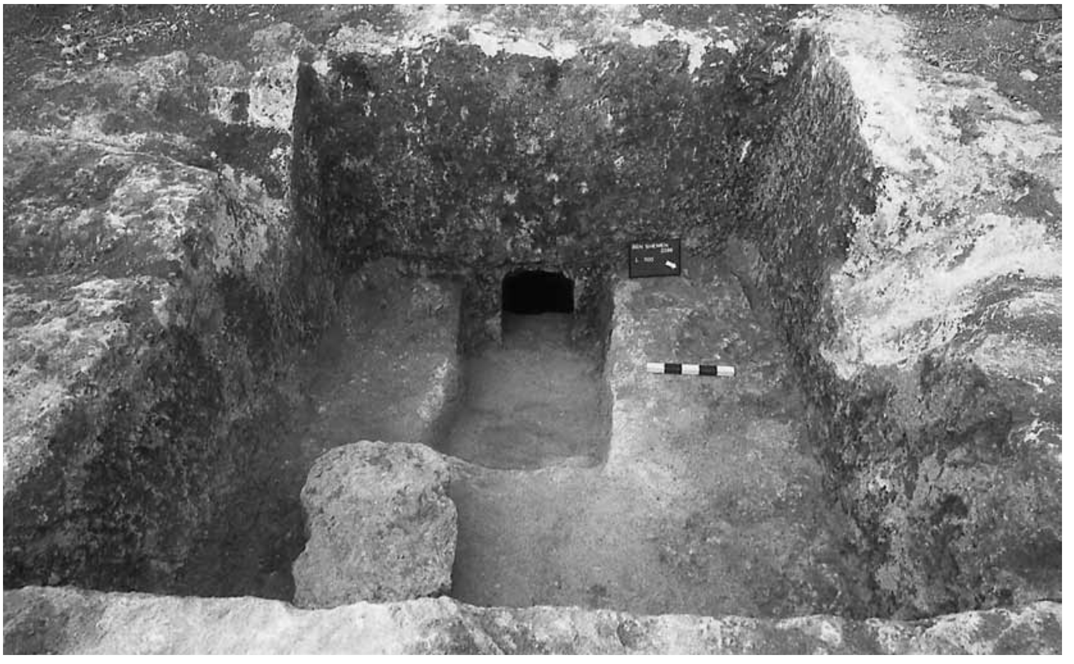

איור 15. מערה 3: חצר הכניסה, מבט לדרום־מזרח.

טבלה 3. ממצא העצמות ממערה 3
Table 3. Skeletal Remains from Cave 3

מוצא	תיאור הממצא	זיהוי
בור העמידה	מעט שברי עצמות ארוכות	פרט בוגר וילד
כוך 1	מעט שברי עצמות פוסטקרניאליות ושיניים	שני פרטים בוגרים לפחות, שגילו של אחד מהם מוערך ב־20—30 שנה
כוך 2	עצמות כף רגל, כיפת גולגולת ולסת תחתונה	בוגר; ילד שגילו 3—5 שנים
כוך 2, גלוסקמה מס׳ 8	שברי עצמות ארוכות	זכר בוגר
כוך 3	שברי עצמות ארוכות, כיפת גולגולת ושיניים	שני פרטים בוגרים לפחות, אחת מהם נקבה, שגילם 18—25 ו־50—60 שנה; שני ילדים שגילם 0—1 ו־1—3 שנים
כוך 5	שברי עצמות ארוכות ולסת תחתונה	נקבה בוגרת ופרט בוגר אחד נוסף לפחות
כוך 6	מעט שברי עצמות פוסטקרניאליות	פרט בוגר אחד לפחות
כוך 7	כיפת גולגולת ועצמות ארוכות, מהן עצם זרוע שלמה	נקבה שגילה 30< שנים; זכר שגילו 30< שנים וגובהו 1.68 מ׳
כוך 8	מעט שברי עצמות פוסטקרניאליות	פרט בוגר אחד לפחות
כוך 9		פרט בוגר אחד לפחות
כוך 10	לסתות תחתונות	פרט בוגר; ילד שגילו 4—5 שנים
כוך 11, גלוסקמה מס׳ 9	שברי כיפת גולגולת, עצמות פוסטקרניאליות ושיניים	שני פרטים לפחות, שגילם 18—25 ו־25—35 שנים; פרט בוגר

איור 16. חזית גלוסקמה מס׳ 8.

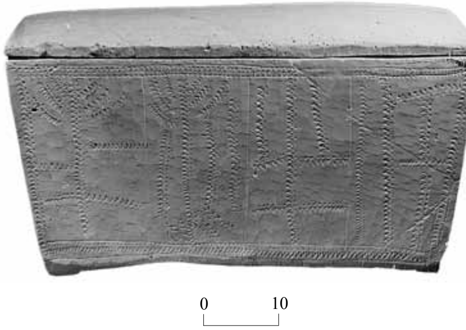

איור 17. חזית גלוסקמה מס׳ 9.

לפחות שלוש נשים ושני גברים, וכן חמישה ילדים ותינוקות (טבלה 3).

הגלוסקמות (טבלה 2: 8, 9)

גלוסקמה מס׳ 8 (איור 16). על פני הגלוסקמה והמכסה אפשר להבחין בסימנים שהותיר אזמל הסתת; רגליים קטנות; השתמר מעט חיפוי אדום; עיטור בחריטה.

החזית תחומה במסגרת העשויה רצועה ובה דגם סכסך, ונחלקת לשתי מטופות. בכל מטופה ורדה בת שישה עלי כותרת, התחומה בשני מעגלים. הוורדה והמעגל הפנימי מעוטרים בדגמי סכסך. שני קווים בדגם סכסך נמשכים מכל ורדה לעבר פינות הגלוסקמה. הטריגליף מעוצב כעץ תמר, שלו שלושה ענפים ושלושה שורשים, העשויים קווים בדגם סכסך התחומים בחצאי מעגלים. על הגב, על הדפנות הצרות ועל המכסה לא השתמר עיטור.

עיטור החזית דומה לגלוסקמה שמקורה כנראה בירושלים (Rahmani 1994: Cat. No. 266).

גלוסקמה מס׳ 9 (איור 17). אפשר להבחין בסימנים שהותיר אזמל הסתת; רגליים קטנות; חיפוי אדום; עיטור בחריטה ובצבע שהשתמר חלקית.

החזית תחומה במסגרת העשויה רצועה ובה דגם סכסך, ונחלקת לארבע מטופות באמצעות קווים חרוטים; העיטורים בתוך המטופות עשויים בדגם סכסך. בשתי המטופות השמאליות מתוארים בסכמתיות עצי תמר, שלכל אחד מהם שבעה ענפים; יתרת השטח מולאה בקווים אופקיים ואנכיים. שתי המטופות הימניות מעוטרות בקווים אנכיים ואופקיים דומים. על הגב השתמר פס אנכי אחד בצבע אדום. שאר פאות הגלוסקמה והמכסה לא עוטרו.

לא נמצאה הקבלה זהה לגלוסקמה זו. עם זאת, עיטורים בדגם סכסך, חזית ממוסגרת ברצועה מלאה בדגם סכסך ודגם עץ התמר נפוצים בעיטורי הגלוסקמות מירושלים, והם גם הדגמים הרווחים בשאר הגלוסקמות שנתגלו במערה זו, במערה 1, במערה שחשף פורת (תש״ן) בקרבת מקום ובמערה שחשפו טורגה ובדחי (תשס״ה) בשוהם (מזרח).

ממצא קטן

סיר בישול (איור 18: 1).— זהו סיר שדופנו דקה ומצולעת, שפתו וצווארו ישרים, ושתי ידיותיו נמשכות מן השפה אל הגוף. סיר מטיפוס זה נמצא במכלול קרמי בגבעת רם, המתוארך למחצית השנייה של המאה הא׳ ולמאה הב׳ לסה״נ (הרשקוביץ תשמ״ז: איור 9: 1).

נר (איור 18: 2).— זהו נר הרודיאני מקורצף שלו רכס מוגבה סביב עין הנר, שפה רחבה וחרטום רחב הנושא שרידי פיח. הנר שייך לקבוצה VII של הנרות ממצדה על פי החלוקה של בר״ג, ומתוארך לימי הקנאים (66–74 לסה״נ; Barag and Hershkovitz 1994:54, Figs. 12.78–12.82).

בקבוק זכוכית דמוי פמוט (איור 18: 3).— זכוכית חסרת צבע עם תת־גוון ירקרק. בליה גירנית קשה וכיסוי חלקי של בליה שחורה־כסופה. הבקבוק תמים (18 ס״מ גובה, 6 ס״מ קוטר הבסיס, 2.2 ס״מ קוטר השפה). השפה אינה אחידה; היא מקופלת פנימה ומיושרת. הצוואר ארוך וצר, ומכווץ בנקודת החיבור בינו לבין הגוף. הגוף דמוי פעמון. הבסיס קעור, דחוף פנימה. הבקבוק שייך לטיפוס מס׳ 4 על פי חלוקתו של בר״ג (תש״ל: 213), והוא מתוארך למאה הב׳ לסה״נ. בקבוקים דומים נחשפו במערה סמוכה לבן שמן, שהשימוש בה מתוארך למאה הב׳ – ראשית המאה הג׳ לסה״נ (רייך תשמ״ב: ציור 3: 7).

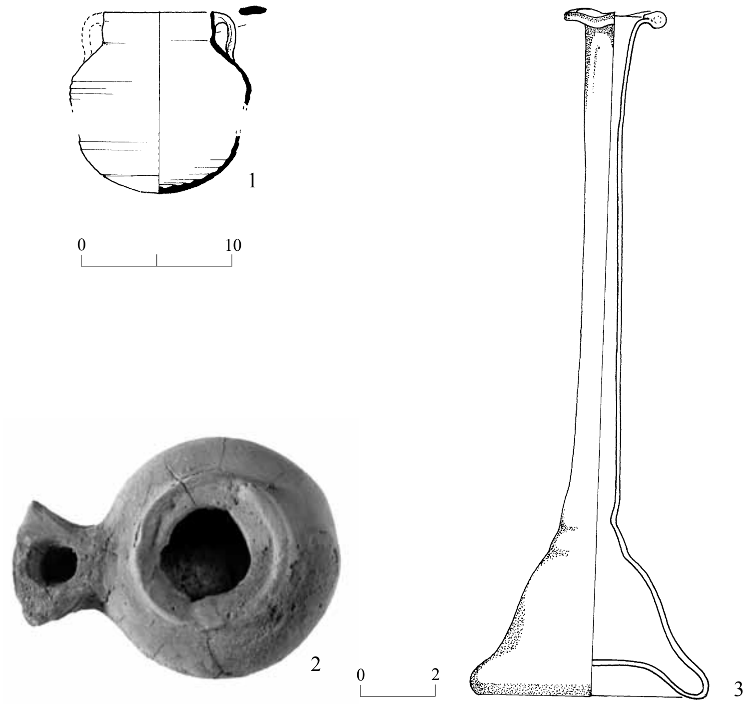

איור 18. ממצא כלי חרס וזכוכית ממערה 3.

מס׳	הכלי	מוצא	סל	מס׳ ר״ע	תיאור
1	סיר בישול	כוך 9	1320	-	טין חום־אדמדם
2	נר	כוך 1	1304	99-2759	טין חום בהיר
3	בקבוק דמוי פמוט	כוך 1	1305	99-2758	זכוכית

דיון

המערות

תכנית המערות ודפוסי הקבורה שנתגלו בשלוש מערות הכוכים (מערות 1–3), ובראשם השימוש בגלוסקמות להטמנת עצמות הנפטרים, עולים בקנה אחד עם נוהג הקבורה האופייני לחברה היהודית בירושלים, ביהודה ובשפלה, דוגמת האתרים אמאוס ושוהם, למן המאה הא׳ לפסה״נ עד המאה הב׳ לסה״נ (קלונר וזיסו תשס״ג; ביליג תשס״ד; Rahmani 1982a; 1982b; Hachlili and Killebrew 1983). מערה 3 היא היחידה שאפשר להבחין בה עדיין בסימני הסיתות על הקירות; אלה מעידים על רמת גימור נמוכה. חלק מפתחי הכוכים במערות נמצאו חסומים באבנים או בגלי אבנים. ייתכן שכל הכוכים נחסמו באבנים, ואלו הוסרו כאשר המערות נשדדו בתקופה מאוחרת. במערה סמוכה שחשף פורת (תש״ן: 161, איור 2) נהגו בשיטה מעט שונה: הכוכים נחסמו באבנים אחוזות בטיט.

מערות אלו, בדומה למערת הקבורה שחשף פורת (תש״ן; ר׳ איור C: 1), אשר יוחסה למאה הא׳ לסה״נ, שימשו יישוב יהודי שהתקיים באזור. נראה שזהו היישוב הכפרי שחשף זלינגר (2005; ר׳ איור E: 1) כ־150 מ׳ מצפון למערות. יישוב זה, שבו מקוואות טהרה, הוקם בתקופה החשמונאית והגיע לשיא פריחתו במאות הא׳–הב׳ לסה״נ.[3]

ממצא כלי החרס וכלי הזכוכית שנתגלה בשלוש המערות מעיד כי הללו שימשו לקבורה בעיקר במחצית השנייה של המאה הא׳ ובמהלך המאה הב׳ לסה״נ. זמנן של המערות מעיד כי תושבי הסביבה אימצו את נוהג הקבורה המשנית בגלוסקמות שרווח בירושלים וביהודה עוד בימי גדולתה של ירושלים, בטרם חרבה, והמשיכו מסורת זו גם לאחר החורבן ובמהלך המאה הב׳ לסה״נ.

נהוג לזהות את מערות הכוכים החצובות והקבורה המשנית בגלוסקמות עם קבורה משפחתית: כל מערה השתייכה לבית אב והייתה קשורה קשר הדוק למושג הנחלה (רובין 1997: 39, 115; Regev 2004). למשפחות המורחבות שלרשותן עמדה מערת קבורה הייתה ככל הנראה יכולת כלכלית בינונית או למעלה מזה, מאחר שמשאבים כלכליים לא מבוטלים נדרשו כדי לרכוש חלקת קבר וכדי לממן את חציבת המערה ואת סיתות הגלוסקמות — גם אם איכות החציבה שלהן לא הייתה גבוהה כבירושלים.

הגלוסקמות

במערות 1 ו־3 נמצאו תשע גלוסקמות. לרובן חיפוי אדום, והן מעוטרות בחריטה ובצבע. דגמי החריטה כוללים בעיקר ורדות שסורטטו במחוגה, דגם סכסך ומוטיבים צמחיים, על פי רוב עצי תמר, הנתונים בקומפוזיציה של טריגליפים ומטופות. אופן עיבודן והדמיון לגלוסקמות שגילה פורת (תש״ן) בקרבת מקום, וכן לגלוסקמות שנתגלו במערת הקבורה שחשפו טורגה ובדחי (תשס״ה) באתר שוהם (מזרח), מרמזים כי באזור זה פעל בית יוצר מקומי. דגמי העיטור — שמקבילות להם נמצאו בעיקר על גלוסקמות ממערות קבורה משלהי ימי הבית השני בירושלים ובסביבתה — מעידים כי בית יוצר זה סיפק לתושבי הסביבה גלוסקמות על פי דגמי העיצוב והעיטור שהיו מקובלים בירושלים, אך באיכות וברמת ביצוע נמוכות יותר. גלוסקמה מס׳ 7, העשויה ברמת גימור גבוהה מן השאר ושעיטוריה מפוארים משל שאר הגלוסקמות, יוצרה כנראה בבית יוצר אחר, אולי אפילו בירושלים בשנים שלפני החורבן. כמו כן, אפשר שאמנים שהצליחו להימלט מירושלים התיישבו במקומות שהחיים היהודים נמשכו בהם, כמו בעיר לוד שהפכה לאחר החורבן למרכז היהודי העיקרי ביהודה, או ביישובים שבתחומה (רוזנפלד תשנ״ז: 9–70, 198–226; Schwartz 1991:31–34, 67, 101), והמשיכו לייצר גלוסקמות במסורת הירושלמית. ייתכן שאמנים אלה השפיעו על הסגנון המקומי ויצרו דרישה נוספת לגלוסקמות (Rahmani 1994:21–23).

שש מתוך תשע הגלוסקמות מעוטרות בדגם עץ תמר, שעוצב במגוון אופנים — סכמתי, מסוגנן ואף כמעט נטורליסטי — באמצעות מחוגה וסרגל או ביד חופשית. אמנם דגם זה אינו נדיר במערך העיטורים של הגלוסקמות המוכרות (Rahmani 1994:48–49, ור׳ שם דיון על מוטיב זה וביטוייו), אך שכיחותו הגבוהה בגלוסקמות ממערות 1 ו־3, וכן על שתיים מבין שלוש הגלוסקמות שמצא פורת (תש״ן) במערה סמוכה, מעוררת תהיות ביחס למשמעותו. אם נקבל את דעתו של רחמני כי עיטורי הגלוסקמות מבוססים גם על מראה עיניהם של האמנים (רחמני תשל״ט: 110; Rahmani 1994:27–28),[4] ייתכן שדגם עיטור זה משקף את הנוף בסביבה שבה פעל האמן שעיטר את הגלוסקמות. אולם אפשר שהיה זה דגם אופנתי ומקובל בבית היוצר המקומי.

הממצא הקטן

במערות נמצאו כלים וחפצים ספורים: נרות, סירי בישול, בקבוקי זכוכית, חרוזים ותליונים. קשה לקבוע אם חפצים אלה נועדו להיטמן עם הנפטרים או לשמש את הקוברים והמבקרים. נראה כי ההסבר השני הוא הסביר יותר במקרה של הנרות, וכן של סירי הבישול, אשר שימשו אולי כלים לנטילת ידיים. לעומת זאת, החפצים שהוטמנו בתוך גלוסקמות היו ללא ספק חפצים אישיים של הנפטרים. חז״ל ראו בהנחת כלים לצד המת ביטוי של הערכה וכבוד כלפיו (שמחות ט, כג), אך הקפידו להימנע מריבוי כלים על המת כדי שלא לנוולו ולא לעבור על הוראת ״בל תשחית״ (שמחות ט, כג). ואכן, הנחת חפצים לצד המת לא רווחה בקברים יהודיים בימי הבית השני ולאחריו, והנחת חפצים בגלוסקמות הייתה נדירה אף יותר. ייתכן כי הנחת חפצים אישיים לצד הנפטר ביטאה את צערם של האבלים ואף העמיקה אותו, כפי שטוען ליברמן (Lieberman 1965:509–510), ונתנה ביטוי מוחשי למעבר ההדרגתי מתחום החיים אל תחום המתים.

בשתי גלוסקמות נמצאו חפצים קטנים לצד העצמות המלוקטות. בגלוסקמה מס׳ 1 נמצאו שני חרוזים, שני תליונים ושברי צדף, וכן עצמותיהם של אישה כבת 30 ושל נער שגילו צעיר מ־18. אין אפשרות לקבוע למי מהנטמנים היו שייכים — אולי לשניהם — אך אין לקבוע בהכרח כי השתייכו לנטמנת (ר׳ פלג תשס״ה: 119–132 לדיון בבעיות הכרוכות בייחוס טובין שהוטמנו בקברים לזהות המגדרית של הנקברים).

בגלוסקמה מס׳ 5 נמצא חלקו התחתון של בקבוק זכוכית דמוי פמוט. קשה לקבוע אם הונח בגלוסקמה כחפץ אישי של הנפטר או שהונח על מכסה הגלוסקמה ככלי קיבול לבושם שנועד להפיג את הריח הרע במערה (פלג תשס״ה: 128–129). ייתכן שהבקבוק נשבר כאשר נשברה הגלוסקמה, בין אם הונח בתוכה או מעליה. אולם, מוכרת גם תופעה נפוצה של הנחת חפצים שבורים בקברים

לצד הנקברים. לדעת בר־אדון, נשאו כלים אלה משמעות סמלית של מוות (קלונר תש״ם:257; Bar-Adon 1977:20; Hachlili and Killebrew 1983:121), ועל כן ייתכן שהבקבוק שהוטמן בגלוסקמה כבר היה שבור.

דמוגרפיה (טבלה 4)

ממצא העצמות מן המערות דורש ניתוח זהיר. אף שרק 15 בוגרים זוהו מבחינת המין, החלוקה בין נשים לגברים מאוזנת למדי. עם זאת, מאחר שמינם של רוב הנטמנים הבוגרים בכוכים ובגלוסקמות לא זוהה, קשה להסיק מהנתונים הקיימים תובנות חברתיות הנוגעות למאפיינים הדמוגרפיים והמגדריים של הקבוצה שקברה במערות אלו ונקברה בהן.[5] משרע הגילאים של הנקברים הבוגרים שאת גילם אפשר היה להעריך (בעיקר על פי ניתוח שחיקת השיניים) נע בין 14 לבין 60. גיל המוות הממוצע של כל הפרטים הבוגרים שגילם זוהה — אשר בשל המדגם הקטן חושב ללא הבחנה בין המינים — עומד על 30 שנה. ממוצע זה נמוך בהרבה מההערכה המקובלת לתוחלת החיים הממוצעת של גברים ונשים באגן המזרחי של הים התיכון, העומד על 39 שנים בתקופה ההלניסטית ו־37 בתקופה הרומית (Angel 1972). ממוצע זה נמוך אף מרוב הנתונים הקיימים ביחס לגיל הממוצע של הנפטרים שנתגלו במערות קבורה בנות התקופה בירושלים — 39 בגבעת המבתר (Haas 1970; Tzaferis 1970), 31 בהר הצופים (Sussman 1992; Zias 1992b) — ובקבר משפחת גוליית ביריחו, שם היה גילם הממוצע של הבוגרים 42 שנה (Hachlili and Smith 1979). מצב ההשתמרות של העצמות לא אפשר להתחקות אחר סיבות המוות.

בין הנקברים שעצמותיהם נמצאו בכוכים ובגלוסקמות במערות 1 ו־3 היה שיעור נמוך למדי של ילדים: כ־23% מסך כל הנטמנים, וכ־18% מבין הפרטים שהוטמנו בגלוסקמות; שניים מהם נטמנו בגלוסקמות אישיות (מס׳ 2 ו־4). שיעור זה נמוך בהשוואה לממצאים ממערות קבורה יהודיות בירושלים וביריחו (טבלה 5), ביחס להערכה המקובלת של תמותת ילדים ותינוקות באגן המזרחי

טבלה 4. הנקברים במערות 1–3: נתונים דמוגרפיים
Table 4. Demographic Data concerning the Interred in Caves 1–3

מערה מס׳ Cave No.	סה״כ Total	בוגרים Adults			צעירים (18–14) Subadults	ילדים ותינוקות Children
		סה״כ Total	נשים — זיהוי ודאי Females	גברים — זיהוי ודאי Males		
1	26	18	4	5	1	7
2	3	3		1		
3	23	18	3	2		5
סה״כ Total	52	39	7	8	1	12

טבלה 5. שיעור הילדים מבין כלל הנקברים ומבין הטמונים בגלוסקמות
Table 5. Percentage of Children from Total of the Interred and of Interred in Ossuaries

	קבר Burial Cave	מבין כלל הנקברים (%) from Total Interred	מבין הטמונים בגלוסקמות (%) from within Ossuaries	הפניה References
ירושלים Jerusalem	גבעת המבתר		34	Haas 1970; Tzaferis 1970
	קבר כיפא	64	60	Greenhut 1992; Zias 1992a
	הר הצופים	45	50	Sussman 1992; Zias 1992b
	חקל דמא	48		Avni and Greenhut 1996
	גבעת שפירא	33	39	גרשוני וזיסו תשנ״ז
יריחו Jeriho	קבר משפחת גוליית		36	Hachlili and Smith 1979
בן שמן Ben Shemen	קברים 1 ו־3	25	18	

של הים התיכון, העומדת על פי אנג׳ל על 50% (Angel 1972), וכן בהשוואה להערכה שהועלתה בעקבות ניתוח המקורות התנאיים הדנים בתמותת ילדים, העומדת על כ־30% (Bar-Ilan 1990).[6]

סיכום

שלוש מערות הכוכים שנחשפו בבן שמן, בדומה לשתי מערות סמוכות (פורת תש״ן; ר׳ איור C: 1), שימשו קברים משפחתיים של בני המעמד הבינוני–הגבוה אשר התגוררו ביישוב סמוך. הגלוסקמות עוטרו בדגמים האופייניים לתקופה, אך באיכות נמוכה מזו שהייתה מקובלת בירושלים. דומה כי אין במספרם הקטן של החפצים שהונחו לצד המתים כדי ללמד על מעמדם החברתי או הכלכלי של הנפטרים, אלא בעיקר על מנהגי הקבורה שלהם ועל הימנעותם מניוול המת. הקבורה המשנית בגלוסקמות והרגלי הקבורה במערות מלמדים על קשריה התרבותיים והחומריים של האוכלוסייה היהודית שנקברה במקום לירושלים בשלהי ימי הבית השני ועל המשכה של מסורת קבורה זו גם לאחר החורבן.

שיעורן הנמוך של העצמות השייכות לילדים ולתינוקות, וכן הגיל הממוצע הצעיר למדי של אוכלוסיית הבוגרים שנקברה במערות, מעלים בעיקר שאלות שאין עליהן מענה ברור. אפשר ששיעורם הנמוך של הנקברים מתחת לגיל 18 נובע רק מן ההשתמרות הגרועה המאפיינת עצמות ילדים, אך ייתכן שיש בכך כדי ללמד על הימנעות מכוונת מהטמנת תינוקות וילדים במערת הקברים. אפשר גם שתמותת הילדים אכן הייתה נמוכה בהשוואה לאוכלוסיות אחרות, נתון העולה בקנה אחד עם עדויות על מצבה הכללי הטוב של האוכלוסייה בלוד וביישובים שבתחומה במהלך המחצית השנייה של המאה הא׳ ובמאה הב׳ לסה״נ (גופנא ובית־אריה תשנ״ז:10; קלונר וזיסו תשס״א:83–84; זלינגר תש״ע:166–167; טורגה תשע״ב). אולם מסקנה זו אינה מתיישבת עם ממוצע גיל התמותה הצעיר למדי בקרב אוכלוסיית הבוגרים, אלא אם כן קיפדו הבוגרים את חייהם באירועים אלימים. המדגם הקטן, ההשתמרות הירודה של הממצא האנתרופולוגי במערות, שהקשתה על קביעת גיל הנפטרים, והעדר עדויות המצביעות על סיבות המוות — כל אלה מונעים כל אפשרות לאשש או להפריך השערות אלו. לפיכך, מוטב לנו להותיר שאלות אלו ללא מענה עד שיתגלו ממצאים נוספים מאתר זה ומאתרים סמוכים.

מערת מקמרים (תכנית 4)

מערה 4, המיוחסת לשלהי התקופה הרומית – ראשית התקופה הביזנטית, נחשפה כ־100 מ׳ מערבית למערה 1. אל המערה מוליך מסדרון מדורג, שאליו יורד פיר חצוב. בחדר הקבורה נחצבו שלושה מקמרים; חלקה הצפוני של המערה נפגע מכלי מכני. זוהי מערת מקמרים מטיפוס 2.3 על פי הטיפולוגיה של אבני (תשנ״ז:34–35).

פיר מלבני (0.5 × 1.3 מ׳, 0.6 מ׳ עומק) חצוב בסלע נפתח אל מסדרון מלבני שתקרתו קמורה (0.8 × 1.2 מ׳, 1.2 מ׳ גובה), ובו הותקנו שלוש מדרגות (איור 19). המסדרון, שחלקו חצוב בסלע

איור 19. מערה 4, מבט לדרום־מערב.

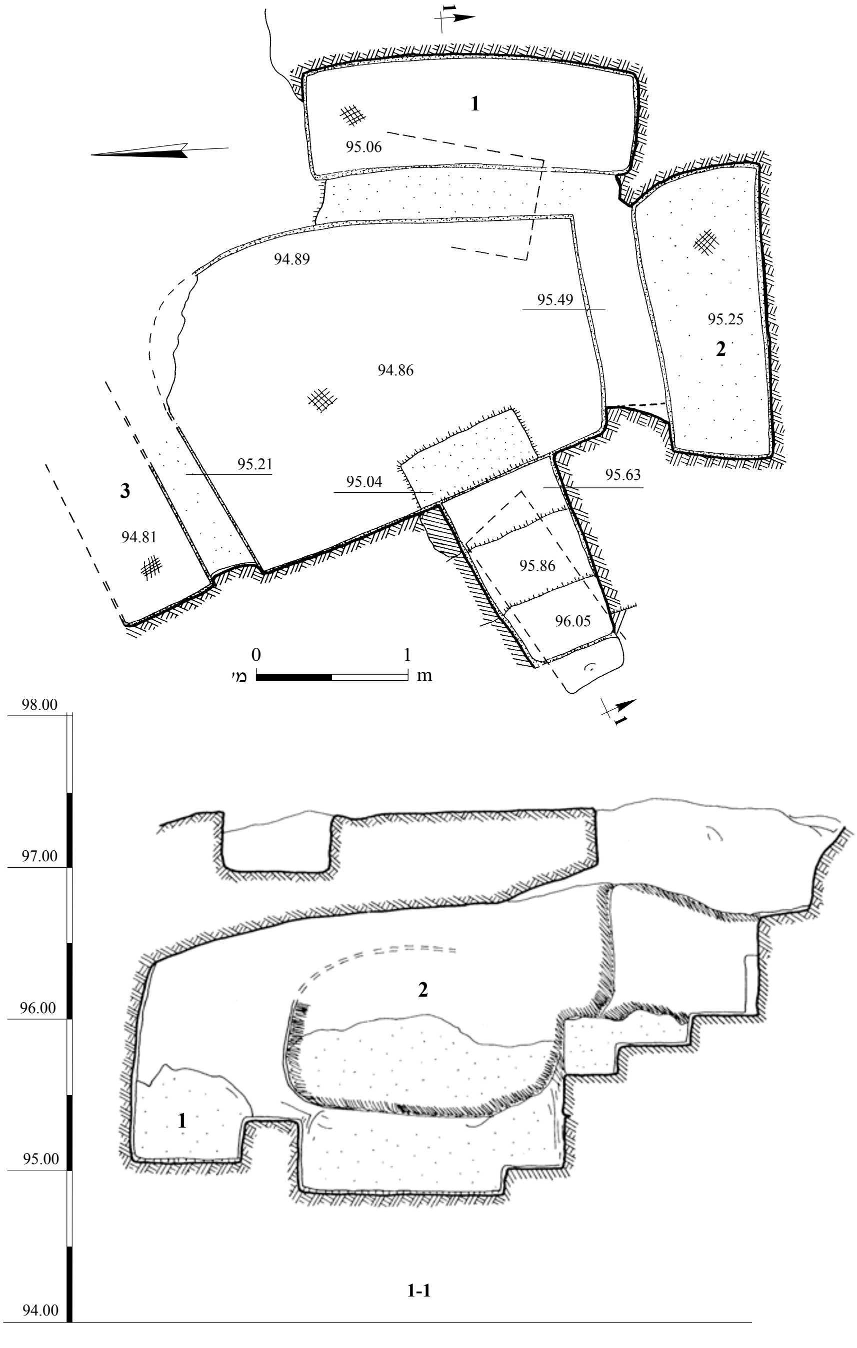

תכנית 4. מערה 4, תכנית וחתך.

וחלקו בנוי אבני גזית, הוליך מדרום־מערב אל תוך המערה, והסתיים במדרגה רביעית, שהותקנה ברצפת חדר הקבורה. לחדר — חלל טבעי בסלע שהורחב בחציבה — מתאר לא־סדור (2.0 × 2.7 מ׳, 1.8 מ׳ גובה). קרקעיתו רוצפה באבני פסיפס לבנות (1 סמ״ר). בדופנות החדר הותקנו שלושה מקמרים, שבכל אחד מהם משכב קבורה (0.7 × 2.0 מ׳) מקביל לדופן, המופרד מחלל החדר במחיצה בנויה אבן (1.5–2.0 מ׳ אורך, 0.2–0.3 מ׳ רוחב, 0.24–0.40 מ׳ גובה). קרקעית המשכבים רוצפה אף היא באבני פסיפס לבנות.

קירות המערה, תקרתה, המשכבים והמחיצות טויחו בטיח לבן. מרכז התקרה, קירותיהם של המשכבים המזרחי והדרומי, וכן אבן גזית ששובצה בקיר המערבי של המערה, עוטרו בעיטורים פשוטים בצבע אדום–חום כהה, המיוחסים לשלהי התקופה הרומית או לראשית התקופה הביזנטית (ר׳ מיכאלי, כרך זה). על רצפת המערה, סמוך לדופן משכב הקבורה המזרחי, נמצא גוש סלע גיר שפניו טויחו, ועל הטיח נצבעה באדום כתובת יוונית בת ארבע שורות. נראה כי הכתובת התמוטטה מן התקרה שמעל המשכב המזרחי. הכתובת, שנזכרים בה ״עבדי ישו״, מלמדת כי המערה שימשה לקבורת נוצרים בשלהי המאה הג׳ או בראשית המאה הד׳ לסה״נ (ר׳ Di Segni, this volume).

על רצפת חדר הקבורה נתגלו שרידי עץ מפוחם, שזוהו כעצי זית וחרוב (אורי ברוך, להלן); תאריכם אינו ברור, וייתכן שיש לקובעו במאה הב׳ לפסה״נ, תאריך שאינו תואם את שאר הממצאים במערה. בתוך המשכב הדרומי נמצאו שני נרות מטיפוס ׳בית נטיף׳ (איור 20), העשויים בדפוס ומחופים אדום מפנים ומחוץ. בסיסם טבעתי וגופם עגול. פי הנר רחב, והחרטום מעוטר בנקודות. עין הנר מעוטרת בטבעת של נקודות. נרות אלה שייכים לקבוצה 3 של זוסמן, טיפוס שהיה שכיח במאות הד׳ וההׁ לסה״נ (זוסמן תשמ״ה–תשמ״ו:66; Rosenthal and Sivan 1978:102, Fig. 411; Hadad 2002:35, Figs. 103–106; Sussman 2007:53).

ממצא העצמות כלל שברים של כיפת גולגולת, שיניים ומעט עצמות פוסטקרניאליות שנמצאו בתפזורת, ועל כן מנח הקבורה המקורי של הנקברים אינו ברור. על פי מורפולוגיית עצמות הגולגולת ודרגת שחיקת השיניים, יש לקבוע כי העצמות ממערה זו מייצגות לפחות שני פרטים בוגרים: נקבה שגילה למעלה מ־30 וזכר בן 18 לכל הפחות.

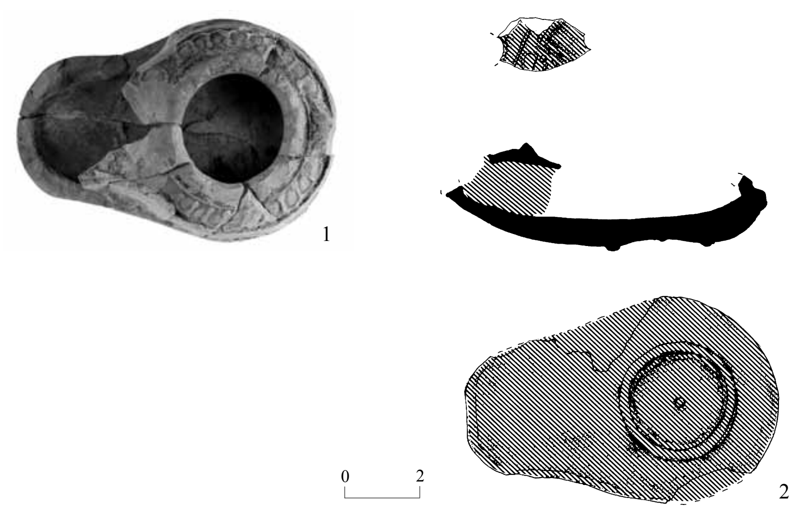

איור 20. הנרות ממערה 4.

מס׳	הכלי	סל	מס׳ ר״ע	תיאור
1	נר	4019/2	99-2761	טין צלהב
2	בסיס נר	4019	-	טין צלהב

פחם עץ
אורי ברוך

דגימות פחם העץ היו קטנות מאוד: גודלן לא עלה על 0.5—1.0 סמ״ר. הבדיקות בוצעו במיקרוסקופ מטלוגרפי בעל עצמית לשדה בהיר ואפל, בהגדלה של ×50, ×100, ×200 ו־×500.

שני מיני עצים זוהו בבירור: זית וחרוב. היה כנראה מין נוסף, אך הוא יוצג במדגם בכמות זעירה של חומר אשר לא אפשרה את זיהויו. סביר להניח כי מקור העץ בעצי תרבות של שני המינים. גם כיום אזור זה של השפלה הפנימית משופע במטעי זיתים וחרובים, מינים חובבי חום שאקלים האזור אידיאלי עבורם. עדויות פלינולוגיות (ברוך תשנ״ד:61) מלמדות כי למן התקופה ההלניסטית עד התקופה הביזנטית היה היקף מטעי הזית בארץ נרחב יותר מאשר בכל פרק זמן אחר בתולדותיה, וכך כנראה גם לגבי עצי חרוב. העדות מבן שמן מוסיפה נדבך לעדויות אלו ומשתלבת היטב בתמונה הכללית.

בדיקות פחמן־14 של שרידי פחם
ישראל כרמי ודרור סגל

בחודש נובמבר 1995 נמסרו למעבדת מכון ויצמן פיסות אחדות של פחם עץ. המדגם היה קטן מאוד ואיכותו ירודה, ולכן אוחדו פיסות מכמה סלים והמנייה בוצעה במכל קטן. בתהליך המדידה נוקו הדגימות באמצעות חומצת מלח (CHL) ובסיס הנתרן (NaOH), והן נשרפו לדו־תחמוצת הפחמן, הפכו לקרביד הליתיום, לאצטילן (תוספת מים; Carmi 1978) ולבנזן — נוזל המנייה במוני סינטילציה (Gupta and Polach 1985). תהליך המדידה והכנת הדוגמה עברו ללא תקלות וביעילות כימית גבוהה. המדידה הניבה טווח גילים רחב, שהחציון שלו הוא 190 לפסה״נ (טבלה 6). תוצאות המדידה, שבהערכתן יש להתחשב בהשפעות האפשריות של חומר הדגימה המוגבל ושל איכותו הנמוכה, מלמדות כנראה על נוכחות אנושית במערה במהלך התקופה ההלניסטית או הרומית הקדומה.

דיון

מערת מקמרים ובה שלושה משכבי קבורה אופיינית לתקופה הרומית המאוחרת ולראשית התקופה הביזנטית (אבני תשנ״ז:70), אולם, רצפת הפסיפס שלה וכן ציורי הקיר והכתובת היוונית המעטרים את קירותיה ייחודיים למדי. ריצוף דומה במערת מקמרים מוכר רק במערה בבית שאן שתוארכה למאה הה׳ לסה״נ עד סופה של התקופה הביזנטית (אבשלום־גורני תש״ס: תכנית 1). תאריכים אלה, וכן שני הנרות שנמצאו במערה, המתוארכים למאות הד׳ או הה׳ לסה״נ, יכולים להתאים לציורי הקיר, שניתוח המוטיבים האומנותיים בהם מאפשר רק תיארוך כללי לסופה של התקופה הרומית או לראשית התקופה הביזנטית (ר׳ מיכאלי, כרך זה). את הכתובת היוונית, לעומת זאת, מציעה די סגני לתארך לשלהי המאה הג׳ או לראשית המאה הד׳ לסה״נ (ר׳ Di Segni, this volume). לבסוף, תאריך פחמן־14 שהתקבל מבדיקת פיסות פחם עץ שנמצאו במערה מלמד אולי על נוכחות בה בתאריך מוקדם יותר (המאה הב׳ לפסה״נ?). לדעתנו, יש לתארך את השימוש במערת המקמרים לסוף המאה הג׳ ולראשית המאה הד׳ לסה״נ.

נראה כי הכתובת, ואולי גם ציורי הקיר, נצבעו עם הרחבתה של המערה והתקנתה לקבורה בשלהי המאה הג׳ לסה״נ, אף שכלי החרס מלמדים על המשך השימוש במערה במאה הד׳ לסה״נ. אפשר שהתאריך המוקדם שהתקבל בבדיקות פחמן־14 מעיד כי המערה שהורחבה הייתה בשימוש קודם לכן, ובדומה למערות 1–3 (לעיל) הייתה חלק מבית הקברות ששימש את תושבי היישוב הסמוך, אשר

טבלה 6. מדידת פחמן־14
Table 6. Carbon-14 Dates

מס׳ דגימה	ΔC^{14} (%)	δ13C‰	YBP*	גיל קלנדרי**	הסתברות (%)***
RT-2450	-227.5 ± 4.9	-23.8	2705 ± 50	344 לפסה״נ — 49 לסה״נ	96

* גיל פחמן־14 קונבנציונלי (לפני זמננו).
** כיול דנדרוכרונולוגי (Stuiver and Reimer 1993).
*** התוצאה היא בתחום שתי סטיות תקן.

נוסד במאה הב׳ לפסה״נ (זלינגר 2005; תש״ע:91). אולם אפשר כי מקור העץ המפוחם בחפצי עץ שהונחו בקבר בשלהי התקופה הרומית או בראשית התקופה הביזנטית, אך היו כבר אז חפצים ישנים במיוחד. חפצי עץ שהונחו כמנחות, ככל הנראה קופסות תכשיטים, נמצאו בקברים מהתקופה הביזנטית בתל שבע (סתרי תשס״ו:95–94, תצלומים 32–34).[7]

הכתובת מעידה כי הנקברים בה היו נוצרים, וציורי הקיר מתאימים לזיהוי זה. ניתוח השמות אשר צוינו בכתובת מלמד כי לפחות אחד הנקברים היה ממוצא יהודי. ייתכן כי יש בממצא זה כדי ללמד על המשכיות היישוב היהודי בשפלת לוד לאחר ימי הבית השני, ועל תהליך של התנצרות בקרב אוכלוסייה זו (ר׳ Di Segni, this volume). היישובים הרבים בשפלת לוד שנמצאו בהם עדויות לאוכלוסייה נוצרית, וכן המנזרים המוכרים באזור זה מן התקופה הביזנטית, דוגמת מבוא מודיעים, ח׳ זכרייה, אל־חדית׳ה, חורבת הגרדי, כפר טרומן, זפזפייה, רנתיה וח׳ אל־בירה (Schwartz 1991:121, 128, 129), מעידים על נוכחות נרחבת של אוכלוסייה נוצרית, ואפשר שלפחות לחלקה היו שורשים בקרב האוכלוסייה היהודית.

סיכום

ארבע מערות הקבורה שנחשפו בבן שמן הן חלק ממרחב קבורה אשר היה בשימוש לאורך פרק זמן ארוך, למן התקופה הרומית הקדומה עד ראשית התקופה הביזנטית. בית הקברות השתרע ממערב ליישוב הקדום של בן שמן (זלינגר 2005; ר׳ איור E:1), אשר התקיים במאות הב׳ לפסה״נ – הב׳ לסה״נ. לטענת החופר הוקף היישוב משלושת עבריו בבתי קברות שמוקמו במרחק של כ־0.5 ק״מ מן היישוב (זלינגר תש״ע:133, איור 20). למרחב זה שייכות מערות קבורה נוספות, כמו אלו שחשפו יקותיאלי ואחרים (תשנ״ח; ר׳ איור A:1), פיילשטוקר (תשס״ג; ר׳ איור B:1), פורת (תש״ן; ר׳ איור C:1), רייך (תשמ״ב; ר׳ איור D:1) וכן אבי־יונה ושובה (תש״ב). בשלהי התקופה הרומית ובראשית התקופה הביזנטית, שבמהלכה חלה פריחה יישובית באזור, נמשך השימוש בבית הקברות.

הערות

1 חפירות הצלה במערות (הרשאה מס׳ A-2289; שמואלי וינאי תשנ״ח), מטעם רשות העתיקות, נערכו לסירוגין בין החודשים אפריל ויולי 1995 בהנהלת אלי ינאי ואורן שמואלי. סייעו יוסי אלישע, זוהר גרוסינגר וטוני לחוד. כן השתתפו הארי אלנקווה (מנהלה), ואדים אסמן, אבי האג׳יאן, ויאצ׳סלב פירסקי, יצחק סטרק ונטליה זק (מדידות וסרטוט), סנדו מנדריאה, צילה שגיב ומריאנה סלצברג (צילום), מייקל מיילס (ציור כלי זכוכית ותכשיטים), אלה אלטמרק (מעבדת מתכות), ז׳ק נגר, הנרי אלבו, ניקי דוידוב, רוית לין ואלון מורדכוביץ׳ (שימור), יוסי נגר (אנתרופולוגיה פיסית), יעל גורין־רוזן (זכוכית), לאה די סגני (קריאת הכתובת היוונית), טלילה מיכאלי (ניתוח ציורי הקיר), אורי ברוך (ארכיאובוטניקה), דרור סגל (בדיקות פחמן־14), עדי זיו, רבקה קלדרון (מחסני אוצרות המדינה) ונוגה זאבי (ארכיון תצלומים). תודתנו נתונה לפרופ׳ עמוס קלונר שביקר בחפירה והשיא לנו עצות שהיו לעזר רב. תודות לפרופ׳ וסיליוס צפיריס על הסיוע בקריאה הראשונית של הכתובת ביוונית. תודתנו נתונה לד״ר ל״י רחמני שבחן את הגלוסקמות; עצותיו היו לעזר רב.

2 המינוח בתיאור המוטיבים העיטוריים, כולל אלה הלקוחים מעולם האדריכלות – טריגליף, מטופה ואפריז – מתבסס על עבודתו של ל״י רחמני (Rahmani 1994:36–39).

3 תודה ליחיאל זלינגר על הצעת הזיהוי שלו.

4 גישה זו עומדת בניגוד לאסכולות של גודנוף (Goodenough) ושל פיגרס (Figueras), הקושרות את העיטורים במשמעויות סמליות קבועות, בלתי תלויות, הנוגעות בעיקר לחיים שלאחר המוות. לעיון בסוגיית משמעותם של עיטורי הגלוסקמות ולביקורת על גישתו של רחמני, ר׳ רגב תשס״ח.

5 לניתוח מגדרי של ממצאי עצמות בקברים והסקת תובנות חברתיות מקברים בירושלים וביריחו, ר׳ Peleg 2002.

6 המקורות התנאיים והאמוראיים מזכירים בעיקר מוות של בנים ולא של בנות. כמו כן יש לזכור כי משפחות התנאים נמנו עם קבוצה חברתית משכילה שנהנתה מרמת חיים בינונית ומעלה, וקיימה הלכות הקשורות בהיגיינה ובתזונה.

7 תודה ליעקב באומגרטן על שהאיר את עינינו בסוגיה זו.

הפניות

אבי־יונה מ׳ ושובה מ׳ תש״ב. קבר אשה מבית־שערים בסביבות בן־שמן. **ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה** ט:30—32.

אבני ג׳ תשנ״ז. **בתי הקברות של ירושלים ובית גוברין במאות ד׳–ז׳ לסה״נ כדוגמה לבתי קברות עירוניים בארץ ישראל בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית.** עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

אבשלום־גורני ד׳ תש״ס. מערת קבורה מהתקופה הביזאנטית בבית שאן. **עתיקות** 39:49*—60*.

איתן א׳ תשכ״ט. חפירות בדיקה לרגלי תל ראש העין. **עתיקות** ה:49—68.

ביליג י׳ תשס״ד. על השימוש בגלוסקמות לקבורה משנית בשלהי תקופת הבית השני. **מחקרי יהודה ושומרון** יג:51—55.

בר״ג ד׳ תש״ל. **כלי הזכוכית בארץ־ישראל בתקופה הרומית והביזנטית.** עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

ברוך א׳ תשנ״ד. עדויות פאלינולוגיות להשפעת האדם על הצומח בארץ־ישראל בימי־קדם. **קדמוניות** 105—106:47—63.

גופנא ר׳ ובית־אריה י׳ תשנ״ז. **מפת לוד (80)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

גרשוני ל׳ וזיסו ב׳ תשנ״ז. מערות קבורה מימי הבית השני בגבעת שפירא, ירושלים. **עתיקות** 30:45*—59*.

הרשקוביץ מ׳ תשמ״ז. כלי־החרס של גבעת רם (חפירות 1949) מן המאות הא׳ והב׳ לסה״נ. **ארץ־ישראל** יט:314—325.

זוסמן ו׳ תשמ״ה–תשמ״ו. עיטורי דמויות בנרות החרס הארץ־ישראלים מטיפוס ״בית נטיף״ מייצורם של בית האולפנה הדרומי ובתי־מלאכה צפוניים. **ישראל — עם וארץ** ב־ג:63—86.

זלינגר י׳ 2005. בן שמן. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 117 (19.6.2005). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=196&mag_id=110 (תאריך גישה 1.8.11).

זלינגר י׳ תש״ע. **הישוב הכפרי בשפלת לוד בתקופת הבית השני.** עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

טורגה ח׳ תשע״ב. שרידי יישוב מן התקופה ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה בח׳ירבת בורנאט (דרום־מערב). **עתיקות** 69:1*—68*.

טורגה ח׳ ובדחי ר׳ תשס״ה. מערת קבורה מן התקופה הרומית בשוהם (מזרח). **עתיקות** 49:31*—39*.

יקותיאלי י׳, חרפ״ק ת׳, בן ישי י׳ וטליס ס׳, תשנ״ח. בן שמן (מזרח; ב). **חדשות ארכיאולוגיות** קח:87.

מיכאלי ט׳, כרך זה. ציורי קיר משלהי התקופה הרומית או מראשית התקופה הביזנטית בקבר 4 בבן שמן.

סתרי י׳ תשס״ו. **חפצי העץ מאתרים מהתקופה הרומית בארץ ישראל: ניתוח טיפולוגי וטכנולוגי ב.** עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

פורת י׳ תש״ן. מערת קבורה יהודית באיזור בן־שמן. **עתיקות** י׳:161—164.

פיילשטוקר מ׳ תשס״ג. מחלף בן שמן. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 115:54—57.

פלג י׳ תשס״ה. **ארכיאולוגיה, קבורה ומגדר ביהודה בתקופה הרומית הקדומה.** עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

קלונר ע׳ תש״ם. **קברים וקבורה בירושלים בימי בית שני.** עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

קלונר ע׳ וזיסו ב׳ תשס״א. מערכות המסתור בשפלת לוד וקביעת הגבול הצפוני של האזור עליו שלט בר כוכבא. בתוך ח׳ אשל וב׳ זיסו, עורכים. **חידושים בחקר מרד בר כוכבא.** רמת גן. עמ׳ 73—85.

קלונר ע׳ וזיסו ב׳ תשס״ג. **עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני.** ירושלים.

רגב א׳ תשס״ח. אמנות, סימבוליזם ומדעי החברה: על משמעותם ותפקידם של עיטורי הגלוסקמות ונרות הדרום. **ירושלים וארץ ישראל** 6:33—57.

רובין נ׳ 1997. **קץ החיים: טקסי קבורה ואבל במקורות חז״ל** (אנתרופולוגיה של התלמוד 2). תל אביב.

רוזנפלד ב׳ תשנ״ז. **לוד וחכמיה בימי המשנה והתלמוד.** ירושלים.

רחמני ל״י תשל״ט. גלוסקמות וליקוט עצמות בשלהי תקופת בית שני. **קדמוניות** 44:102—112.

רייך ר׳ תשמ״ב. קבר מעוטר מן התקופה הרומית ליד בן־שמן. **עתיקות** ח:16—21.

שמואלי א׳ וינאי א׳ תשנ״ח. בן שמן. **חדשות ארכיאולוגיות** קח:85—86.

Angel J.L. 1972. Ecology and Population in the Eastern Mediterranean. *WA* 4:88–105.

Avni G. and Greenhut Z. 1996. *The Akeldama Tombs* (IAA Reports 1). Jerusalem.

Bar-Adon P. 1977. Another Settlement of the Judean Desert Sect at ‘En ‘el-Ghuweir on the Shores of the Dead Sea. *BASOR* 227:1–25.

Barag D. and Hershkovitz M. 1994. Lamps from Masada. In J. Aviram, G. Foerster and E. Netzer eds. *Masada* IV: *The Yigael Yadin Excavations 1963–1965, Final Reports*. Jerusalem. Pp. 1–147.

Baramki D.C. 1935. An Ancient Tomb Chamber at Wa‘r Abu eṣ Ṣafa. *QDAP* IV:168–169.

Bar-Ilan M. 1990. Infant Mortality in the Land of Israel in Late Antiquity. In S. Fishbane and J.N. Lightstone eds. *Essays in the Social Scientific Study of Judaism and Jewish Society*. Montreal. Pp. 3–25.

Bar-Nathan R. 1981. The Finds at Lower Herodion, Pottery and Stone Vessels of the Herodian Period (1st Century B.C.–1st Century A.D.). In E. Netzer. *Greater Herodium* (Qedem Reports13). Jerusalem. Pp. 54–70.

Carmi I. 1978. Rehovot Radiocarbon Measuraments III. *Radiocarbon* 29:100–114.

Di Segni L. This volume. A Greek Inscription from the Late Roman Period in Burial Cave 4 at Ben Shemen.

Greenhut Z. 1992. The 'Caiaphas' Tomb in North Talpiyot, Jerusalem. *'Atiqot* 21:63–71.

Gupta S.K. and Polach H.A. 1985. *Radiocarbon Dating Practices at AUN (Handbook)*. Canberra. Pp. 42–49.

Haas N. 1970. Anthropological Observations on the Skeletal Remains from Giv'at ha-Mivtar. *IEJ* 20:38–59.

Hachlili R. and Killebrew A. 1983. Jewish Funerary Customs during the Second Temple Period in the Light of the Excavations at the Jericho Necropolis. *PEQ* 115:109–132.

Hachlili R. and Smith P. 1979. The Genealogy of the Goliath Family. *BASOR* 235:67–70.

Hadad S. 2002. *The Oil Lamps from the Hebrew University Excavations at Bet Shean* (Qedem Reports 4). Jerusalem.

Lieberman S. 1965. Some Aspects of After Life in Early Rabbinic Literature. In S. Lieberman ed. *Harry Austryn Wolfson Jubilee Volume on the Occasion of his Seventy-Fifth Birthday* II. Pp. 495–532.

Macalister R.A.S. 1912. *The Excavations of Gezer 1902–1905 and 1907–1909* III. London.

Peleg Y. 2002. Gender and Ossuaries: Ideology and Meaning. *BASOR* 325:65–73.

Rahmani L.Y. 1982a. Ancient Jerusalem's Funerary Customs and Tombs III. *BA* 45:43–53.

Rahmani L.Y. 1982b. Ancient Jerusalem's Funerary Customs and Tombs IV. *BA* 45:109–119.

Rahmani L.Y. 1994. *A Catalogue of Jewish Ossuaries in the Collections of the State of Israel*. Jerusalem.

Regev E. 2004. Family Burial, Family Structure and the Urbanization of Herodian Jerusalem. *PEQ* 136:109–131.

Rosenthal R. and Sivan R. 1978. *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection* (Qedem 8). Jerusalem.

Schwartz. J.J. 1991. *Lod (Lydda), Israel: From Its Origins through the Byzantine Period, 5600 B.C.E – 640 B.C.E.* (BAR Int. S. 571). Oxford.

Spaer M. 2001. *Ancient Glass in the Israel Museum*: *Beads and Other Small Objects* (Israel Museum Catalogue 447). Jerusalem.

Stuiver M. and Reimer P.J. 1993. Extended 14C Data Base and Revised CALIB 3.0 Age Calibration Program. *Radiocarbon* 35:215–230.

Sussman V. 1992. A Burial Cave on Mount Scopus. *'Atiqot* 21:89–96.

Sussman V. 2007. The Clay Oil Lamps from Khirbat el-Ni'ana. *'Atiqot* 57:53–72.

Toll N.P. 1946. *The Excavations at Dura Europos: Preliminary Report of the Ninth Season 1935–1936* II: *The Necropolis*. New Haven.

Tzaferis V. 1970. Jewish Tombs at and near Giv'at ha-Mivtar, Jerusalem. *IEJ* 20:18–32.

Zias J. 1992a. Human Skeletal Remains from the 'Caiaphas' Tomb. *'Atiqot* 21:78–80.

Zias J. 1992b. Human Skeletal Remains from the Mount Scopus Tomb. *'Atiqot* 21:97–103.

BURIAL CAVES FROM THE EARLY ROMAN–EARLY BYZANTINE PERIODS AT BEN SHEMEN

OREN SHMUELI, ELI YANNAI, YIFAT PELEG AND YOSSI NAGAR
(PP. 19*–44*)

Four burial caves were discovered at Ben Shemen in 1995 (Fig. 1:1–4). Three of the caves (Caves 1–3) are loculi (*kokhim*) caves of the type characteristic of Jerusalem and the Judean Hills during the Early Roman period; ossuaries were discovered in two of them. A fourth cave (Cave 4) is an arcosolium cave, attributed to the Late Roman and early Byzantine periods.

Cave 1 (Plan 1; Figs. 2–4) includes a central chamber and nine burial *kokh*s, five of which yielded seven stone ossuaries (Figs. 5–11; see Table 2). The meager finds in the cave (Fig. 12) date from the mid-first and second centuries CE. Bones representing at least twenty-six individuals were found inside the *kokh*s, the ossuaries and the central standing pit. These included eighteen adults, of which four women and five men were identified; one adolescent (14–18 years old); and eight children and infants (see Table 1).

Cave 2 (Plan 2; Fig. 13) consists of an entrance courtyard and a central chamber with access to two *kokh*s. The courtyard yielded the sherd of a cooking pot from the first century CE (Fig. 14) and the bones of at least one adult individual. The bones of at least two adult individuals were found in the standing pit, one of them a male.

Cave 3 (Plan 3; Fig. 15) includes a courtyard with a sunken entrance and a central chamber with eleven *kokh*s and a small niche; stone ossuaries were discovered in two *kokh*s (Figs. 16, 17). The few finds in the cave (Fig. 18) date to the latter half of the first and the second centuries CE. The cave yielded the bones of at least twenty-three individuals, including eighteen adults, at least three of whom were women and two male, as well as five infants and children (see Table 3).

Kokhim Caves 1–3 were used as family burial places for the middle and upper classes living in a nearby settlement. The remains of a village with ritual baths (*miqva'ot*) dating from the second century BCE through the second century CE were excavated c. 150 m to the north of the caves (Fig. 1:E); six clusters of burial caves were identified in its vicinity. It would therefore appear that Caves 1–3 and similar *kokhim* caves found nearby (Fig. 1:A–D) were used by the inhabitants of this village. Both the custom of burial in *kokhim* caves and the practice of secondary burial in ossuaries indicate cultural and material ties of the local Jewish population with Jerusalem at the end of the Second Temple period. Furthermore, they show that such burial traditions continued even after the destruction of the Temple. The ossuaries were decorated with standard motifs characteristic of the period—mainly rosettes and palm trees—but were largely of poorer quality than ossuaries found in Jerusalem. The reasons for the low incidence of bones of infants and children (c. 25%), and the rather young average age of the adult population buried in Caves 1 and 3 (30 years), are not clear; however, the sample may be biased due to the poor state of preservation of the bones (see Tables 4, 5).

Cave 4 (Plan 4; Fig. 19), dated from the Late Roman period to the early Byzantine period, consists of a hewn shaft leading into a stepped corridor, and a burial chamber with three arcosolia. Each arcosolium contains a burial shelf with a stone-built partition. The cave floor and the burial shelves were paved with white mosaic. The ceiling, the walls and the partitions of the burial shelves were covered with white plaster. The remains of red bands of paint could be discerned along the bottom of the walls and on the ceiling. Remnants of two wreaths painted in reddish-dark brown were identified on the walls (see Michaeli, this volume).

The southern arcosolium yielded two Bet Naṭṭif lamps (Fig. 20) of a type common in the fourth and fifth centuries CE. Charcoal remains, identified as olive and carob wood, were found on the floor of the burial chamber; their calibrated C^{14} date, 344 BCE–49 CE (see Table 6), may indicate that the cave was used during the Hellenistic or Early Roman periods and only later transformed into an arcosolium burial cave. The bones of at least two adult individuals were found scattered in the cave: a female over thirty yeas old and a male aged at least eighteen.

A Greek inscription in red, found on a boulder that collapsed from the cave wall, includes the term "servants of Christ", indicating that the cave was used by Christians in the late third or the early fourth century CE (see Di Segni, this volume). This date is compatible with the general date that can be determined for the wall paintings (Late Roman–early Byzantine periods). The cave continued to be in use during the fourth century CE.

Many Christian communities and monasteries existed during the Byzantine period in the Lod plain, in the vicinity of the burial cave. As evident from the Hebrew name of one the deceased (see Di Segni, this volume), at least some of the people living in these communities may have been descended from the local Jewish population that continued to live in the Lod plain after the fall of the Second Temple.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map of the burial caves and nearby excavations.
Plan 1. Cave 1, plan and sections.
Fig. 2. Cave 1: Standing pit and *Kokhs* 3–6, looking southwest.
Fig. 3. Cave 1: Ossuary 1 inside *Kokh* 2, looking southeast.
Fig. 4. Cave 1: *Kokhs* 7–9, looking northwest.
Fig. 5. Ossuary 1: (a) front; (b) left; (c) right.
Fig. 6. Ossuary 2: (a) front; (b) back; (c) left.
Fig. 7. Ossuary 3: (a) front; (b) back; (c) right.
Fig. 8. Ossuary 4: (a) front; (b) back; (c) left; (d) lid.
Fig. 9. Ossuary 5: (a) front; (b) lid.
Fig. 10. Ossuary 6: (a) front; (b) lid.
Fig. 11. Ossuary 7: (a) front; (b) back; (c) left; (d) right; (e) lid.
Fig. 12. Finds from Cave 1.
Plan 2. Cave 2, plan and sections.
Fig. 13. Cave 2: central chamber, looking east.
Fig. 14. Cooking pot from Cave 2 (B126013).
Plan 3. Cave 3, plan and sections.
Fig. 15. Cave 3: entrance courtyard, looking southeast.
Fig. 16. Ossuary 8, front.
Fig. 17. Ossuary 9, front.
Fig. 18. Pottery and glass finds from Cave 3.
Fig. 19. Cave 4, looking southwest.
Plan 4. Cave 4, plan and section.
Fig. 20. Lamps from Cave 4.